

Բ. ՎԵՐԻՈՎԵՆ

ՌԻՍԱՍՏԱՆԸ
ԻՎԱՆ ԱՀԵՂԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿ

9(47) | 2684

4-50 45 p/hen/45, P.

Получили при этом 75000

улица Бургуня. Амстердам.

9(47) 13

ՊՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՑԵՐԿՆԵՐԻ, ՄԻԱՅՆՔ

Բ. ՎԵՐԻՈՎԵՆ

ԵՄԻՏԿԱՆ Ե 1961

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ
ԻՎԱՆ ԱՀԵՂԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

A 32615

Б. ВЕРХОВЕНЬ
РОССИЯ В ЦАРСТВОВАНИЕ
ИВАНА ГРОЗНОГО

Государственное издательство полит. литературы
Ереван © 1939

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵԿՈՆՈՄԻԿԱՆ XVI ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

դարը Արևմտյան Յեվրոպայի պատմության մեջ մտել է վորպես կապիտալի այսպես կոչված նախասկզբնական կուտակման ժամանակաշրջանի սկիզբ: 1492 թ. Քրիստափոր Կոլումբոսը հայտնագործեց Ամերիկան: Դրան հետևեցին աշխարհագրական մի շարք ուրիշ մեծ հայտնագործություններ: Բացվեցին նոր ճանապարհներ դեպի Հնդկաստան՝ յեվրոպացիներին յերևակայության մեջ հեքիաթային հարստություններ ունեցող յերկիրը: «Վոսկին մի գարմանալի առաքիլս յե: Ով նրան տիրում է, նա տեր է այն ամենի, ինչ նա ուզում է»—գրում էր Կոլումբոսն իր նամակներից մեկում:

Մինչև աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները, Արևմտյան Յեվրոպայի կայն Արևելքի հետ իրականացվում էր Միջերկրական ծովի վրայով: XII—XIII դարերում Արևելքի հետ տեղի ունեցող առևտրի դարգացման կապակցությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ձեռք բերին իտալական քաղաքներ Վենետիկը, Ճենովան և ուր.: Նրանք առևտրական մոնոպոլիստներ դարձան Միջերկրական ծովի վրա և XIII դարում փոխարկվեցին ամենահարուստ առևտրական քաղաք—հանրապետությունների: Թուրքերի կողմից 1463 թ. Բյուզանդիայի դրավումից և նրանց կողմից իրենց տիրապետության հաստատումից հետո Վենետիկն ու Ճենովան կորցրին իրենց առևտրական նշանակությունը: Թուրքերն իրենց տիրապետությունը տարածեցին ամբողջ Փոքր Ասիա-

յք, Մերիայի, Պաղեստինի և Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա: Թուրքական տիրապետութեան հաստատումը Մերձավոր Արևելքում քայքայեց յեվրոպական և, առաջին հերթին, իտալական առևտուրը: Առևտրական վազեմի ճանապարհներն անկման հասան: Թուրքերը սկսեցին բարձր մաքսեր դնել արևելյան ապրանքների վրա: Այդ վոսկու և արծաթի արտահոսում առաջացրեց դեպի Ասիա: Յեվրոպական յերկրները հարկադրված էին վոսկու և արծաթի նոր աղբյուրներ փնտռել:

Յեվրոպական միջերկրածովային առևտրի ճգնաժամի այս իրադրութեան մեջ ե՛լ ափելի չեն ուժեղանում դեպի Արևելք տանող նոր առևտրական ճանապարհների տեղագիւն վորոնումները: Այդ վորոնումների մեջ մեծ նախաձեռնութուն յերևան բերին Պորտուգալիան և Իսպանիան, վորոնք ընկած էին դեպի Հնդկաստան և դեպի վերստին հայտնագործված Ամերիկան տանող նոր ճանապարհների հատման տեղում: Հենց այդ բանն էլ նրանց առաջ քաշեց XVI դարում առաջին տեղը յեվրոպական մյուս յերկրների մեջ:

Վոսկի վորոնելու նպատակով բազմաթիվ արկածախնդիրներ և վաստակի սիրահարներ հաղարներով նետվեցին դեպի նոր յերկրները և դեպի հին յերկրները նոր ճանապարհներով: «Ավագալուք-յուսն ու ավարառուք-յուսն»—իսպանական արկածախնդիրների միակ նպատակն է Ամերիկայում...»,—գրում է Մարքսն իր ժամանակագրական քաղվածքներում: Ամերիկայում, Հնդկաստանում, Աֆրիկայում պորտուգալական, իսպանական, հոլանդական և մյուս վաճառականներն ու ազնվականները կողոպտում էին տեղական բնակչությանը, ֆիզիկապես բնաջնջում էին հարյուր հազարավոր մարդկանց: Կողոպտված հարստութունը փոխադրվում էր Յեվրոպա և բազա յեր ծառայում Արևմտյան Յեվրոպայի կապիտալիստական դարգացման հիմնադրման համար:

«Վոսկու և արծաթի հանքավայրերի հայտնագործումն Ամերիկայում,—գրում էր Մարքսը «Կապիտալ»-ի I հատորում,—բնիկ ազգարնակութեան արմատախրումն, ստրկացումն ու հանքարաններում վողջ-վողջ թաղելը, Արևելյան Հնդկաստանի նոր-նոր սկսվող նվաճումն ու կողոպտումը, Աֆրիկան սեռաժորթների առևտրային վորսի արգելոց դարձնելն արտադրութեան կապիտալիստական դարազլխի արշալույսն են նշում»¹:

¹ Մարքս, Կապիտալ, I հատ., XXIV գլ., էջ 722, Հայկուսհրատ, 1933 թ.:

Կապիտալիզմի պատմութիւնը յերեւե չի յեղել խաղաղ իդիլլիա: Նա մարդկութեան պատմութեան մեջ մուծված-գրված է, Մարքսի արտահայտութեամբ՝ հրի ու սրի բոցավառող լեզվով:

Յեթն Արեւմտեան Յեւրոպայում սկսվում էր կապիտալիստական արտադրութեան արշալույսը, ապա XVI դարի առաջին կեսի Ռուսաստանը իր զարգացմամբ հետ եր մնում արեւմտա-յեւրոպական առաջավոր յերկրներէից: Այդ հետամնացութիւնը բացատրվում էր ամենից առաջ նրանով, վոր Ռուսաստանը 240 տարվա ընթացքում գտնվում էր թաթարական լծի ծանրութեան տակ: Թաթարական խաները կողոպտում էին ուս ժողովրդին, այրում էին քաղաքներն ու գյուղերը, գերի էին տանում աղամարդկանց ու կանանց, ուսական յերկրներէից հավաքում էին ծանր հարկ, արդեւալում էին ուսական միասնական կենտրոնացված պետութեան ստեղծմանը, կասեցնում էին Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումը: Միայն Ռուսաստանի ազատագրումը թաթարական լծից XVI դարի վերջին ու ուսական ազգային պետութեան ստեղծումն ապահովեցին առետրի և արհեստային արտադրութեան համեմատաբար արագ զարգացումը:

Իման Կալիտան, վոր իշխում էր Մոսկվայում XIV դարի առաջին կեսում, ուսական հողերը հավաքելու ու միացնելու և Մոսկվայի իշխանութիւնն ամրապնդելու իր քաղաքականութեամբ սկիզբ դրեց ուսական ազգային պետութեան գոյացմանը: Բայց ուսական ազգային պետութեան ստեղծողը, ինչպես ընդգծում է Մարքսն իր «XVIII դարի դադանի դիմանադիտութիւնը» աշխատութեան մեջ, Մոսկվայի մեծ իշխան Իման III-ն էր, վոր իշխել է 1462-ից մինչև 1505 թ.: Իր իշխանութեան սկզբում Իման III-ը թաթարական հարկատու յեր: Նրա իշխանութիւնը վիճարկվում էր Տվերի, Ռյազանի, Նիժնի-Նովգորոդի և այլ ուղեւային իշխանների կողմից: Նովգորոդն իշխում էր հյուսիսում վորպես ինքնուրույն քաղաք, իսկ լեհ-լիտվական պետութիւնը ձգտում էր նվաճել Մոսկովիան և Մերձբալտիկան:

Լեհ-լիտվական պետութեան հետ մեկտեղ առանձնապես Մոսկվայի վտանգավոր հակառակորդներն էին թաթարական խաները: Թաթարական լծի դեմ մղված պայքարը կարեւորադույն գործոն էր XV դարի Ռուսաստանում հզոր կենտրոնացված պետութիւն ստեղծելու: Այդ մոմենտն ընդգծված է ընկեր Մտալինի կողմից Ռյ(բ)ի X համադումարին արված իր՝ «Կուսակցութեան հերթական խնդիրները ազգային հարցում» գեղուցման մեջ:

Ընկեր Ստալինն ասում էր «...Թուրքերի, մոնղոլների և Արեւելքի այլ ժողովուրդների արշավանքից պաշտպանվելու շահերը պահանջում էյին անհապաղ կենտրոնացված պետութայուններ կազմել, վորոնք ընդունակ են սանձահարելու արշավանքի դրոհը»:

Իր պետութայն կենտրոնացումն ուժեղացնելու համար Իվան III-ը պայքարում էր ֆեոդալական բաժան-բաժանվածութայն վերջնական լիկվիդացիայի համար: Հենվելով Նովգորոդի բնակչութայն ներքնախավերի վրա, վորոնք կողմնակից էյին Մոսկվային միանալուն, Իվան III-ը ջախջախեց Լեհաստանի և Լիտվայի կողմից սատարվող Նովգորոդի բոյարութայնը և 1478 թ. Նովգորոդը մտցրեց Մոսկվայի պետութայն կազմի մեջ: Իվան III-ը 1505 թ., Վեդրոչա գետի վրա ջախջախելով լեհ-լիտվական զորքը, Լիտվայից հեռ խեց ուսսական մի շարք նախկին իշխանութայուններ, վոր նա զավթել էր XIV դարում և XV դարի սկզբին: Մոսկվային միացվեցին նմանապես Տվերի, Ռյազանի, Նիժնի-Նովգորոդի և այլ իշխանութայուններ:

Վորպես արդյունք՝ Մոսկովյան պետութայնը նշանակելիորեն աճեց: Ֆեոդալական ինքնուրույն իշխանութայունների տեղ ստեղծվեց ուսսական միասնական ազդային պետութայն, իսկ Մոսկվայի մեծ իշխան Իվան III-ը ընդունեց «Թագավոր համայն Ռուսիո» արտոյութ: Ռուսական ազդային պետութայնն աճում ու ամրանում էր: Նա այժմ՝ բռնում էր հարյուր հազարավոր քառակուսի կիլոմետր տարածութայն: Նույն այդ ժամանակ Թուրանում էյին նրա հարեանները, և մյուսներից ափելի Թուրանում էր Վոսկե Հորդան:

«Գաղտնի դիվանադիտութայն» մեջ Մարքսը հետեյալ կերպ է բանաձևում Վոսկե Հորդայի անկման պատճառները XV դարում.

«Իվանի գահակալութայնից դեռ շատ առաջ,—դրում և Մարքսը,—Վոսկե Հորդան արդեն Թուլացած էր,—ինչպես ներսից՝ շնորհիվ կատաղի յերկալառակութայունների, այնպես ել դրսից՝ շնորհիվ նոդայան Թաթարներից անջատվելու, Թեմուրի (Թեմեղլանի) ներխուժման, կաղակութայն ուժեղացման և Ղրիմի Թաթարների թշնամութայն»:

1480 թ. Իվան III-ը հրաժարվեց հարկ վճարել Վոսկե Հորդայի խանին: Վերջինս պատերազմի դնաց Մոսկովիայի դեմ: Վոսկե Հորդայի զորքն արդեն դառնում էր Ոկա գետի ափին, բայց,

տեղեկութիւնն ստանալով Հորդայում տեղի ունեցած հուզումններին մասին, խանը հետ դարձաւ: Այսպիսով, Իվան III-ը առանց արշուն թափելու մնաց «հաղթու»: Ռուսական պետութիւնն աղաւթեց Վոսկե Հորդայի լծից:

Ռուսական ազգային պետութեան ստեղծումը, Փետրաւական բաժան-բաժանվածութեան լիկվիդացիան Իվան III-ի թագաւորութեան հիմնական արդշունքն էր: «Թագաւորութեան վերջերքին,—գրում է Մարքսը «Գաղտնի զխմանադիտութեան» մեջ,— Իվան III-ին մենք տեսնում ենք անկախութեն դահին նստած՝ ձեռք-ձեռքի տված բյուզանդական վերջին կայսրի դստեր հետ: Նովգորոդը հնազանդված է նրան: Վոսկե Հորդայի մնացորդները խոնջում են նրա դռների մոտ: Լիտւան հլու գործիք է նրա ձեռքում»:

«Ձարմանքից առշած Յելրուպան,—նշում է այնուհետեւ Մարքսը,—վորն Իվան III-ի թագաւորութեան սկզբում հաղթվ թե նույնիսկ յենթադրում էր Լիտւայի և թաթարների միջև տեղաւորված Մոսկովիայի գոյութեան մասին,—չմեց իր արեւելյան սահմաններում մի վիթխարի կայսրութեան անսակնկալ յերեան դարով»:

Ռուսական ազգային պետութեան ամբացման համար արտաքին թշնամիների դեմ մղած պայքարում և իր սեփական իշխանութեան ուժեղացման համար Իվան III-ը հենվում էր իր ծառայող զինւորականների—ճորտ գյուղացիներին շահագործող կաւվածատերերի վրա: XV դարում կաւվածատերեր կամ ազնւականներ սկսեցին կոչվել այն զինւորականները, վորոնք զինւորական ծառայութեան մեջ էին Մոսկովյան ցարի գործերում: Իրենց ծառայութեան ժամանակամիջոցում իրենց ծառայութեան համար նրանք ստանում էին Հորդային սեփականութիւններ, կամ «կաւվածներ»: Կաւվածների տերերն սկսեցին կոչվել կաւվածատերեր:

Իվան III-ն ուժեղացրեց գյուղացիների Փետրաւական կաւվածութիւնը կաւվածատերերից: Առաջ գյուղացիներն իրավունք ունեին մեկ տիրոջից մյուսի մոտ անցնելու: Իվան III-ը 1497 թ. մի որոնք հրատարակեց, վորի համաձայն անցնելու իրավունքը սահմանվում էր գյուղատնտեսական տարւա վերջանալուց հետո, միայն Յուրիի որը, մի շարաթիւս ընթացքում նրանից առաջ և մի շարաթիւս ընթացքում նրանից հետո: Գյուղացիները կաւվածատիրոջը վճարում էին բահրա, մշակում էին նրա հողերը, հավաքում բերքը, հնձում խոտը, նրա համար կառուցում աղարանք և այլն: Նրանց, ովքեր բահրա չէին վճարում կամ

խուսափում էյին «կոռ»-ից (այսպես եր կոչվում կարխածատիբոջ համար կատարվող աշխատանքը), «տանջադանձման» էյին յենթարկում, այսինքն՝ զազանակներով կամ մտրակով սաստիկ ծեծում և բանտ գցում:

Ռուսական ազգային պետութեան դոյացումը արագացնում և յերկրի տնտեսական զարգացումը, նպաստում ասրանբա-փողային հարաբերութեանների արագ աճմանը: Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման մեջ տեղի ունեցող այդ տեղաշարժերն առանձնապես նկատելի յեն դառնում XVI դարի կեսերին:

XVI դարի առաջին կեսին Ռուսաստանում նկատվում եր քաղաքների թվի վիթխարի աճում, քաղաքային բնակչութեան ավելացում, արհեստային արտադրութեան զարգացում, վերջինիս անջատումը դյուրատնտեսութեանից և արհեստավորների կենտրոնացումը քաղաքներում: Աճում ու զարգանում և ներքին և արտաքին առևտուրը:

XVI դարի սկզբին Ռուսաստանում հաշվվում եր 96 քաղաք, իսկ XVI դարի յերկրորդ կեսին՝ մոտ 170 քաղաք: Նրանց մեջ Նովգորոդը, Սմոլենսկը, Պսկովը, Նիժնի-Նովգորոդը, Մոժայսկը և ուրիշ: Այդ քաղաքներից յուրաքանչյուրում հաշվվում եր քաղաքային բնակչութեան ավելի քան հազար տուն: XVI դարում Մոսկվան ուներ միքանի հազար տուն և Յեմբուրայի խոշորագույն քաղաքներից մեկն եր: Անգլիական ճանապարհորդ Չենսորի վկայութեամբ, վորն այցելել և Մոսկվան XVI դարի կեսերին, Մոսկվան այն ժամանակ ավելի լայնածավալ եր, քան Լոնդոնն իր արվարձանների հետ մեկտեղ վերջրած:

Ռուսական մի շարք քաղաքներում արհեստավորները կազմում էյին բնակչութեան զգալի տոկոսը: Որինակ, Տորոպցա քաղաքում արհեստավորները կազմում էյին բնակչութեան 12%-ը, իսկ Ուստյուժնայում—27%-ը: Միքանի քաղաքներում այդ տոկոսը բարձրանում եր մինչև 40-ի: Արհեստավորների մի մասը աշխատում եր հավաքագնորդների համար, վորոնք միջնորդներ էյին հանդիսանում արհեստավորների և սպառողների միջև: Բայց նրանց մեծ մասն ինքն եր վաճառում իր շինվածքները: Կիտայ-դորոդում, վորն առևտրային Մոսկվայի սիրտն եր, կային հարյուրավոր կրպակներ, տաղավարներ, նստարաններ, ուր Մոսկվայի արհեստավորներն իրենք էյին վաճառում իրենց շինվածքները:

Մոսկովյան պետութեան միքանի քաղաքներ այն ժամանակներում վերածվել էյին խոշոր արհեստային արտադրութեան

կենտրոնների, վորոնք իրենց շինվածքներով սպասարկում էյին ամբողջ յերկիրը: Այսպես օրինակ, Խոլմոգորը հռչակված եր փոկի կաշվից պատրաստած իրենց շինվածքներով: Վոլոգդան արտադրում եր մեխ, խարխա, կացին և գերանդի: Նովոգորոդն ու Պսկովը դանդ էյին ձուլում: Վյադմայի սահնակները և Կալուգայի փայտե գդալները տարածված էյին ամբողջ ռուսական պետութան մեջ:

Արհեստի զարգացումն արտահայտվում եր նաև նրա մասնագիտացմամբ—նոր, արհեստային ավելի նեղ մասնագիտությունների առաջացմամբ: Մոսկովյան պետության քաղաքներում այն ժամանակ հաշվվում եր մինչև 210 արհեստային մասնագիտություն: Գերակշռում էյին ուտելիքների արտադրությամբ զբաղվող մասնագետները՝ հացագործները, կարկանդակագործները, կլասս պատրաստողները և ուրիշ: Այնուհետև դալիս էյին առուրյա կենցաղի առարկաներ արտադրող արհեստավորները՝ կաշեգործները, մաշկակարները, գերձակները, մուշտակ կարողները և ուրիշ:

Մեծ նշանակություն ուներ մետաղի մշակությամբ և նրանից գեներ պատրաստելու արտադրությամբ զբաղված արհեստավորների խումբը՝ սուսերագործները, դրահագործները և ուրիշ:

Արհեստավորները ճիստված էյին «մրոտած» խրճիթներում, վորոնք վոշ լուսամուտ ունեյին, վոշ տախտակե հատակ, վոշ ել ծխնելույզ, քաղաքների ծայրամասերում, վորեւ տեղ Բոլմանովկայում (այսպես եր կոչվում XVI դարի Մոսկվայում արհեստավորական արվարձաններից մեկը): Մնվում էյին, ինչպես Ժողովրդական առածն է պտում, «ձվի կճեպից պատրաստած ապուրով»: Շատերին արհեստը քնավ չեր ապրեցնում: Յեւ, չունենալով «սեփական կյանքը», այսինքն՝ դույքը, նրանք մութացկանություն էյին ածում:

Անդլիական ճանապարհորդ Ռիչարդ Չենսլորն իր հուշիկներում խոսում է Մոսկովիայի քաղաքների աշխատավոր բնակչության արտասովոր չքավորության մասին: Նա գրում է. «Այստեղ անհամար քանակի չքավորներ կան, և նրանք ապրում են ամենախղճուկ ձևով: Յես տեսա, թե ինչպես նրանք ուտում են ծովատառեխի աղաջուր և ամեն տեսակի նեխած ձկներ»:

Արհեստի հետ կողք-կողքի XVI դարում յերևան էյին դալիս նաև ավելի խոշոր ձեռնարկություններ, հիմնված ճորտ գյուղացիների աշխատանքի վրա: Զարգանում է աղագործությունը, պոտաշի արտադրությունը և հանքային գործը: Այդ արտադրու-

թյունները պահանջում էին զգալի քանակությամբ աշխատող ձեռք:

Կարելիացում և Ուրարում արդյունահանվում էր բավական մեծ քանակությամբ յերկաթ: Հյուսիսում, Սուրբհեգուդսկում գտնվում էին Ստրոգանովներ վաճառականների աղի խոշոր յեփարանները:

Արհեստի զարգացումն ու քաղաքների աճումը ընդլայնում էին ներքին առևտուրը: Միքանի քաղաքներ վերածվեցին առևտրական խոշոր կենտրոնների: Առևտրային շրջանառության մեծությամբ XVI դարում առաջին տեղը բռնում էր Մոսկվան, վորի վրայով էին անցնում բոլոր առևտրական ճանապարհները: Մոսկվայի առևտրային շրջանառությունը կազմում էր յերկրի ամբողջ շրջանառության $\frac{1}{3}$ -ը:

Անգլիական ճանապարհորդ Չենսլորն իր հուշիկներում, վորոնք վերաբերում են XVI դարի կեսերին, գրում էր, թե ամեն առավոտ միայն Յարոսլավլի ճանապարհով Մոսկվա էին գալիս հացով, ձկնով և այլ բաներով բեռնավորված 700—800 սահնակներ:

Մոսկվայից հետո, ըստ ապրանքաշրջանառության մեծություն, գալիս էին Նովգորոդը, Կադանը, Նիժնի-Նովգորոդը, Յարոսլավլը, Կոստրոման, Պսկովը, Տվերը, Վոլոգդան, Վելիկի Ուստյուգը: Հարավում նոր-նոր աճել սկսած քաղաքներ Տուլան, Կալուգան, Սերգուխովն ու մյուսն. դարձան առևտրական կարևոր կետեր:

Յարոսլավլի մասին նույն Չենսլորը գրում է, վոր «դա շատ մեծ քաղաք է: Այնտեղի ապրանքները—կաշին, ճարպը և հացը—շատ մեծ քանակությամբ են և վորոշ քանակությամբ մեղրամոմ կա, բայց այն այնպես շատ չէ, ինչպես մյուս քաղաքներում»:

Բազմաթիվ մանր առևտրականների հետ կողք-կողքի, վորոնցով վիտում էին Մոսկվան և մյուս քաղաքները, հայտնվեցին նաև խոշոր վաճառականներ, այսպես կոչված «հյուրերը», վորոնք զբաղվում էին վիթխարի կապիտալների շրջանառությունով: «Հյուրերը» Մոսկվայում մոտ 30 հոգի էին: Մոսկվայի այնպիսի «հյուրերը», ինչպես Նիկիտնիկովը, Վորոնինը, ունեյին տասնյակ սևիական դուղեր, ձկնորսարաններ ու աղահանքեր, միլիոնների շրջանառություններ:

XVI դարի ամենաանվանի առևտրականներ Ստրոգանովները առևտուր էին անում ամբողջ Ռուսաստանով մեկ—Պերմից մին-

չև Մոսկւոյ և Արխանգելսկից մինչև Ռյազան: Նրանք վաճառում էին իրենց յեկեղանների աղը, ձկնորսարանների ձուկը, Սիբիրի ժողովուրդների կողոպտւելու հետեանքով ստացւած մորթիները: Ստորգանութներն առաջինը կազմակերպեցին հանքային խոշոր արտադրություն Ուրալում:

Զարդանում էր նաև արտաքին առևտուրը: Այդ առևտուրում առաջին տեղը բռնում էին մորթիները: Մորթիները վաճառում էին Արևմուտքի վաճառականներին և Արևելքին տարեկան միլիարդներ հարյուր հազար վոսկի ուրբոլ: Թանգ արժեք սևագորշ աղվեսը և տոանձնապես բարձր էր գնահատւում սամոլյի դեղեցիկ մորթին: Մեղրամոմ արտահանւում էր տարեկան մօտ 50 հազար վոսկ:

Արտահանւում էին և այնպիսի ապրանքներ, ինչպես ճարպը՝ Մոսկւոյի, Յարոսլավի, Նովոգորոդի, Տվերի յերկրներից. մեղրը՝ Ռյազանի և Մուրոմի յերկրներից. վուշը՝ Պսկովից և կաննիլը՝ Մոսկւոյից և Վլադիմիրից. աղն ու ձյուլթը մեծ պահանջարկ էին գտնում արտասահմանյան շուկայում. ձուկն ու ձկնիկթը գնում էին Իսպանիա ու Իտալիա. արտահանւում էին նմանապես վալլարը, բորակը, ծծումբն ու յերկաթը:

Յեւրոպական վաճառականները Ռուսաստան էին ներմուծում ձուլածո արծաթ, պղինձ, մահուդ, հայելի, ժանյակ, կաշի, ասեղ, գինի ու միրգ:

Ասիական վաճառականները վաճառում էին մետաքսյա դործվածքներ, դորգեր, թանկագին քարեր: Մոսկւոյի պետութայնն առևտուր էր անում Լիտւայի, Լեհաստանի, Իրանի և այլ յերկրների հետ:

Ապրանքա-փողային հարարերությունների աճումը Մոսկւոյի պետութայնն մեջ XVI դարում հասցրեց ճորտ դյուղացիութայն չահագործման հետագա ուժեղացմանը: Միաժամանակ սըրվում էր պայքարը Ֆեոդալների դասակարգի ներսում՝ կալվածատերերի և բոյարների միջև: Վոսչիննիկ¹ (ժառանգական կալվածատեր) — բոյարներն ամենից ալիքի խոշոր հողային սեփականատեր-ֆեոդալներն էին: Նրանցից շատերը, առաջներում ինքնուրույն, այսպես կոչված ուղեւային իշխանները, XV—XVI դարերում հանգիստանում էին ցարերի մերձավոր սպասաւորները: Կայ-

¹ Բայարները վոսչիննիկներ էին կոչւում այն պատճառով, ինչ հողը նրանց սեփականութայնն էր և անցնում էր հորից վորդուն հաղաթնակա տիրապետութայն՝ սրենքներով:

վածատերերը, ծառայող զինվորականները հարց եյին դնում խոչոր վոտչիննիկ-բոյարներէ արտոնությունները լիկվիդացիայի յենթարկելու մասին և հողն ու ճորտերն հոգուտ իրենց վերաբաժանելու մասին:

Մոսկովյան ցարերը կենտրոնացված իշխանության համար բոյարներէ ու իշխանների դեմ մղած պայքարում հենվում եյին ազնվական-կալվածատերերի վրա: Մոսկովյան ցարերի՝ կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանն ուղղված քաղաքականությունը պաշտպանում եր նաև պոսադի (վաճառավայրի) բնակչությունը, այսինքն արհեստավորներն ու քաղաքների մանր վաճառականները:

Պոսադը խոշոր քաղաքական դեր եր խաղում XVI դարում: Հենվելով կալվածատերերի ու պոսադի վրա Մոսկովյան ցարերը ստեղծում եյին կենտրոնացված ուժեղ պետություն: Այսպես եր այն իրադրությունը, վոր կաղմավորվեց Մոսկովյան պետության մեջ XVI դարի 30-ական թվականների մոտերքը:

ԲՈՅԱՐՍԿԱՆ ԻՆՖԵՐՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վասիլի III ցարի մահից հետո, վոր տեղի ունեցավ 1533 թ. դեկտեմբերին, Մոսկովյան դահի ժառանգ դարձավ նրա յերեքամյա վորդին, Իվան III-ի թոռը, Իվան Վասիլևիչիչը, կամ Իվան IV-ը, վորը հետագայում կոչվեց Ահեղ: Նա ծնվել է 1530 թ. ոգոստոսի 25-ին Վասիլի III-ի յերկրորդ կնոջից՝ լիտվական իշխանուհի Յելենա Գլինսկայայից, վորը զբաղեց Մոսկովայի պետության կառավարչուհու տեղը: Պետության փաստական կառավարիչը դարձավ նրա սիրելի Իվան Որոլենսկին:

Իվան Որոլենսկու՝ պետության միանձնյա կառավարումը դիմադրություն առաջացրեց բոյարների կողմից և ամենից առաջ Վասիլի III-ի մերձավորների՝ Վասիլի և Իվան Շույսկինների, Բելսկու և այլ իշխանների ու բոյարների կողմից:

Գլխադրությունն արտահայտվում եր տարրեր ձևերով և մասնավորապես՝ Յելենա Գլինսկայային վոչնչացնելու ձգտումով: Վերջապես 1538 թ. դարնան այդ հաջողվեց նրանց: Յելենա Գլինսկայային թունավորեցին: Միջանի որ անց բոյարները բռնեցին Իվան Որոլենսկուն և դատաւստան տեսան նրա գլխին: Տարեդրության մեջ այդ առթիվ ասված է. «Յեմ արդելին զնա ի պայատն հանկույս ասպարանից առ աստուով և մեռուցին զնա սովով և բռնությամբ յերկաթյա»: Այսպիսով քաղցի ու բռնությունների ոգնությամբ նրանք մեռցրին Իվան Որոլենսկուն:

Իվան Ռոբլենսկու անկումից հետո սկսվեց բոյարական ինքնիշխանություն ժամանակաշրջանը, վորը տևեց 10 տարի: Բոյարները չատ ելին, և նրանց միջև մշտական յերկպառակություններ ելին տեղի ունենում պետական իշխանության համար: Նա, ով իշխանություն ուներ իր ձեռքում, ուներ և պետական գանձարանի բանալին:

Վասիլի III-ի որով գանձարանը բաժանվեց մեծ եր: Այդ գանձարանից ոգտվել ցանկանում ելին բոլորը՝ թե Ծույսկիները՝ Իվանն ու Վասիլին, թե Իվան Բելսկին, թե Գլինսկիները և թե ուրիշները: Նրանցից յուրաքանչյուրը ջանում եր իր դիրքն ոգտադրած և անձնական շահերի համար:

Ժամանակակիցներից մեկն այդ առթիվ նկատում ե. «ամենայն վրձ վասն յուր հոգա, և վրձ վասն թագաւորության և վրձ վասն ժողովրդյան», թայինքն՝ ամեն մեկն իր սեփականի, անձնականի մասին և հողում:

Ժամանակակիցները վկայությամբ, բոյարները մեկը մյուսին բանտ ելին դցում և նույնիսկ մահվան մատնում: Յերկպառակչական դաժան պայքարը տեղի յեր ունենում նաև պետության ժամանակաւոր կառավարիչների միջև:

Սկզբում իշխանությունը հախչտակեց Վասիլի Ծույսկին և բանտ դցեց Իվան Բելսկուն: Հետո Վասիլի Ծույսկին «մեռաւ», ինչպես ասված ե տարեդրության մեջ և նրա տեղը բռնեց Իվան Ծույսկին, վորը հռչակվեց նըսնով, վոր, լինելով մեծ իշխանի ժողխանորդը Պսիովում, այնտեղ վայրագություն եր անում, տարեդրի արտահայտությամբ, «վորպես աշուռ»: Այդ դաժան բոյարը թալանում եր պետական գանձարանը և իշխեց միջանի տարի: Նրան վրխարկնելու յեկալ նոր իշխող—իշխան Անդրեյ Ծույսկին: Վերջապես, իշխանության բաժանման մեջ մասնակցություն ունեցան ապագա ցար Իվան IV-ի աղբականները՝ նրա մորական աղբականները՝ Գլինսկի իշխանները:

Ինչ եր տեղի ունենում բոյարական ինքնիշխանության հետևանքով, մեկ բռնացողի ու կողոպտիչի շարունակ մշուտով յիտխարկնվելու հետևանքով: Ռուսիայում դրանից ամենից առաջ և ամենից շատ տուժում ելին գյուղացիներն ու քաղաքային ներքնախավերը:

Յուրաքանչյուր կառավարիչ իշխանության գլուխ եր կանգնում վրձ թե մեկնակ, այլ «հանդերձ աղքատահմիվ յուրով»: Կառավարիչը բերում եր մի ամբողջ դուռնը բոյարներ, վորոնք

գրավում էյին զորավարները, կուսակալները տեղերը և այլն։ Այդ բոլոր տեղերը տրվում էյին պետութան նոր ժամանակավոր կառավարչի ազգականներին կամ բարեկամներին։ Այդ իշխանավորներից ամեն մեկը գործում եր հար ու նման իրեն տիրոջ, այսինքն՝ փութաջանորեն կողոպտում եր աշխատավորական մասաներին։

Այդ ժամանակավոր կառավարիչները առանձին ուշադրություն էյին դարձնում պետական դանձարանի վրա։ Իվան Ահեղը Մոսկվայի իշխաններից մեկին՝ Անդրեյ Կուրբուսուն գրած նամակում այսպես է նկարագրում այդ փաստը։ «Ի՞նչ ասեմ ծնողներիս դանձարանի մասին։ Մենք ինչ հափշտակեցին նենդ դիտավորությամբ, իբր թե վորպես սոճիկ բոյարների գավակներին, այսինչ բոլորն իրենց համար վերցրին, և բոյարների զավակներին պարզեւատրում էյին վոչ գործի համար, կալվածներ էյին չնորհում, վոչ ըստ արժանիքի, մեր հոր և պապի դանձարանից իրենց համար վոսկե ու արծաթե անոթներ նախազարդեցին և նրանց վրա իրենց ծնողների անունները գրեցին, կարծես թե այդ ժառանգական դուռը յեղած լիներ»։

Այնուհետեւ Իվան Ահեղը գրում եր. «Մեր հորյեղբայրների տները, գյուղերը և կալվածքները վերցրեցին, իրեն համար բնակություն հաստատեցին նրանցով... Յեւ ինչքա՞ն չարիք գործեցին նրանք։ Քանի՞-քանի՞ բոյարների ու զորավարների, մեր հոր բարյացակամներին մեռցրին...»։ Ժամանակավոր կառավարիչները պետական դանձարանը կողոպտեցին-տարան, իսկ հոր շատ բարյացակամներին, այսինքն նրա հայր Վասիլի III-ի կողմնակիցներին, սպանեցին։

Յեթե գյուղացիությունն առանձնապես խիստ եր տուժում բոյարական ինքնիշխանությունից, այսպ վատ դրություն եր ստեղծվում նաեւ չարքային ազնվականության համար, այսինքն՝ Ֆեոդարական իշխող դատակարգի ամենաբաղմամբը իմրի համար։ Գյուղացիների առիթով տարեգիրը շատ հակիրճ դիտողություն է անում, թե այդ իշխանները, բոյարները էյին «վայրագը, վորպես սույուժը, հանդեպ ոսովաց»։ Բայց ազնվականներն եւ խիստ շատ էյին տուժում բոյարական ինքնիշխանությունից, վորովհետեւ, հենց վոր փոխվում եր ժամանակավոր կառավարիչը, տեղի յեր ունենում ծառայող զինվորականների փոխումը։

Առանձնապես տուժում էյին այն ազնվականները, վորոնք իրենց զինվորական ծառայությունների համար նոր էյին ազնվական դարձել։ Ինչո՞ւ էյին նրանք տուժում։ Վորովհետեւ բոլոր

իշխան-ժամանակավոր կառավարիչները ուղեւային իշխանների սերունդներն էին: Նրանք ունեյին իրենց սեփական զինվորականները: Ժամանակավորապես իշխանության հասած նոր կառավարիչն իր հետ բերում էր մի ամբողջ գունդ յուրայիններ, վորոնց և ջանում էր սլարգեատրել ու տեղավորել: Իվան III-ի և Վասիլի III-ի ջանքերով ստեղծված Մոսկովիայի ազնվականութունն արհամարհելի դրության մեջ ընկավ: Բավարարվում էյին միայն այն ազնվականության շահերը, վորը զինվորական տարր էր յեղել նախկին ուղեւային իշխաններին մոտ:

Ժամանակավոր կառավարիչներին ծանր հարկահանություններից խիստ տուժում էյին նմանապես և վաճառականները: Այդ պատճառով վաճառականությունը նույնպես շահագրգռված էր, վոր բոյարական ինքնիշխանությունը վերջանար: Բոյարական ինքնիշխանության համեմատությամբ, վորը թուլացնում էր ուսական պետությունը, ցարական ինքնակալությունը պրոդրեսիվ էր, վորովհետև ինքնակալ ցարը պայքարում էր կենտրոնացված պետության համար, ընդդեմ բոյարական ինքնազլիության ու կամայականության: Յարական իշխանության պրոդրեսիվությունը ընդգծում էր Ենգելսը. «Ֆեոդալիզմի քայքայման և բուրժուազիայի զարգացման մասին» հոդվածում: Ենգելսը գրում է. «...Թագավորական իշխանությունը (das Königtum) պրոդրեսիվ տարր էր,—այդ միանգամայն ակներև է: Նա կարգի ներկայացուցիչն էր՝ անկարգության մեջ, կազմավորվող ազգի ներկայացուցիչը՝ ի հակադրություն ապստամբող վառաքական պետությունների բաժան-բաժան լինելուն: Այն բոլոր հեղափոխական տարրերը, վորոնք գոյանում էյին Ֆեոդալիզմի մակերևութի տակ, հակվում էյին Թագավորական իշխանության՝ կողմը, ինչպես և Թագավորական իշխանությունն էր հակվում նրանց կողմը»¹:

Ինչ վերաբերում է փոքրահասակ ցար Իվան IV-ի և ժամանակավոր կառավարիչների միջև յեղած փոխհարաբերություններին, ապա նրանք կազմվում էյին բավականին յուրակերպ: Ժամանակավոր կառավարիչները հաճախ հաշվի չէյին առնում ցարին: Իսկ նա հրաշալի հասկանում էր, վոր բոյարները վրոն-ձգություն են անում իր շահերի դեմ և թալանում են, ինչպես ինքն էր արտահայտվում, իր հոր և պապի ջանքերով կուսակված դանձը:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, 4. XVI, т. I, с. 445:

Անդրեյ Կուրբսկուն գրած նամակներում Իվան Ահեղը մատնանշում էր .

«Ինձ ու յեղորս՝ Գյորգելյին սկսեցին դաստիարակել, վորպես ոտաբերկրացիները կամ վորպես մուրացիկանների : Հադուստի և սնունդի ի՛նչ կարոտություն ասես վոր չենք քաշել . վոչ մի բան մեր կամքով չեք լինում, վոչ մի բանում մեզ հետ այնպես չենք վարվում, ինչպես հարկավոր էր վարվել յերկխանների հետ : Մի բան հիշեցնեմ . պատահում էր մենք խաղում ենք, խի իշխան Իվան Վասիլյեվիչ Շույսկին նստած է նստարանի վրա, արժուեկով հենված մեր հոր անկողնուն և վրաները նրա վրա դրած» :

Մեն իշխանի անկողինը—Վասիլի III-ի անկողինը, խի այժմ, ըստ ժառանգության, Իվան IV-ինը, անձեռնմխելի առարկա յեր : Յեւ այդ պատճառով Վասիլի Շույսկու նման վերաբերմունքը դեպի Իվանի անկողինը ակնհայտ վերավորանք էր ապագա ցարին :

Իվան IV-ի մեջ աստիճանաբար ատելություն էր կուտակվում դեպի իշխաններն ու բոյարները : Այդ ատելությունն ուժեղանում էր Իվանի դաստիարակության ծանր պայմանների հետեւանքով : Նրա աչքի առջև տեղի էյին ունենում սպանություններ, հաճախ՝ նրա սիրելի մարդկանց մասսայական սպանություններ : Այդ արդեն պատանեկական հասակում Իվանին հասցրեց խիստ դաժանության՝ ընդդէմ ժամանակավոր կառավարիչների : Յերբ 1543 թ. սպանեցին նրա սիրելի բոյարին, վորին նա ամեն կերպ պաշտպանում էր մահից, Իվանը հալածեց բոյարներին և նրանց բաժական հաստատորեն հայտարարեց, վոր նրանք, ի չար դորժմիւրեկով նրա պատանեկությունը, անորինություններ են դորժում և վոր նա մահապատժի կենթարկի նրանց պարագլին : Այդ պարագլուխը կառավարիչ Անդրեյ Շույսկին էր : Իվանը հրամայեց բռնել Անդրեյ Շույսկուն և, ինչպես ասում է տաբեղերը, «հրամայաց մատնել զնա ի ձեռս չնապանաց, և չնապանք առին և սպանին զնա» :

Սակայն դրանից հետո եւ դրությունը՝ չփոխվեց : Իշխանության դուռն կանգնեցին Գլինսկիները, այսինքն դեռահաս ցարի մորական ազգականները : Նրանք ցարին դաստիարակում էյին նույն վոգով, վարդացեկով նրա բոլոր վատ գծերը : Գլինսկիներն ամեն կերպ խրախուսում էյին նրա անկարգությունները : Ապագա ցարը հաճախ ձի նստած իր ընկերների հետ միասին սլանում

Եր Մոսկվայի փողոցներով, ձիու տակ գցում անցորդներին և ուրախանում դրանով: Փոխանակ պախարակելու պատանի Իվանի այդ արարքները, Գլինակիններն, ընդհակառակը, դրանք խախտում եյին: Նրանք ասում եյին. «Ահա թե ինչպիսի քաջ, արիցար և մեծանում»: Նրանք դրդում եյին նրան մահապատժի յենթարկել իրենց համար անցանկալի մարդկանց:

Միակ լուսավոր շողը Ահեղի մանկության ու պատանեկության մեջ—այդ նրա կրթությունն էր, վոր նա ստացավ մետրոպոլիտ Մակարիի ղեկավարությամբ:

Մետրոպոլիտ Մակարին շատ կրթված մարդ էր, XVI դարի Ռուսաստանի ամենակրթված մարդկանցից մեկը: Նա Իվան Ահեղին դաստիարակում էր ինքնակալ միապետի վոգով: Նա մանկությունից յուրացնել էր տալիս նրան ինքնակալության դաղափարը, պետական ամուր իշխանության դաղափարը, իշխանություն, վորն անբաժանելիորեն դտնվում և ցարի ձեռքում: Դրա հետ միասին նա նրան տալիս էր գիտության այն հիմունքները, վորոնք կարելի չէր տալ XVI դարի պայմաններում, այսինքն՝ առանձնակի ուշադրություն էր հատկացնում այլապարանական տեքստերի ուսումնասիրությանը, աստվածաշնչի ուսումնասիրությանը: Իվան IV-ը, բացի դրանից, ծանոթ էր հունական գիշաբանությանը, հունական, հռոմեական և բյուզանդական դրոշների առանձին ստեղծագործություններին: Նա XVI դարի համար բազմականին պատկանելի կրթություն ստացավ: Ինչպես ընդգծում և ժամանակակիցը, «հումանն գրոց ճոխ և հույժ ճարտարաբան...», այսինքն՝ բալականին պատրաստված էր այն ժամանակվա գիտության տեսակետից:

1546 թ. դեկտեմբերին Իվանը կանգնեց պետությունը ինքնուրույնարար կառավարելու ճանապարհին:

1547 թ. հունվարին տասնյոթամյա Իվանը հանդիսավոր կերպով թագադրվեց, հայտարարեց իրեն ինքնակալ ցար:

Այդ ժամանակից սկսվեց նրա՝ պետության ինքնիշխան կառավարումը: Բայց սկզբում դեռ ուժեղ էր բոյարական ինքնիշխանությունը: Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքն իր որհնությունն ուղարկեց Իվան IV-ին և նրան ճանաչեց որինական ցար: Այդ շատ բարձրացրեց ռուսական ցարի հեղինակությունը: Հենվելով ազնվականության վրա, Իվանը վճռական կոխվ սկսեց բոյարների դեմ՝ իր իշխանությունն ամրացնելու համար: Նրա ամբողջ ներքին քաղաքականության նպատակն և ուժեղացնել ազն-

վաղանության տնտեսական ու քաղաքական դերը ռուսական պետութեան մեջ և ամբայնել ինքնակալութեան կենտրոնացված իշխանությունը:

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊՈՍԱԴԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 1547 ԹՎԻՆ ՅԵՎ, ԻՎԱՆ IV-Ի ՌԵՅՈՐԱՆԵՐԸ

1547 թ. Մոսկվայում մեծ հրդեհ յեղավ: Մոսկվան այն ժամանակ, բացառութեամբ Կրեմլի հիմնական շէնքերի, փայտաշէն էր, և այդ պատճառով այրվում էր շատ հաճախ: Բայց այնպիսի ավերիչ հրդեհ, վորպիսին 1547 թ. ամռան հրդեհն էր, դեռ յերբեք չէր յեղել: Վիթխարի քանակութեամբ շէնքեր այրվեցին Մոսկվայի կարևորագույն փողոցներում—Ռոժդեստովենկայում, Պոկրովկայում, Վարվարկայում: Այրվում էր Կիտայգորոդը, Կրեմլը՝ ցարական պալատով, բոյարական տներով ու տաճարներով: Քիչ էր մնում այրվել ինքը մեարդպոլիտը: Տարեդիրն ասում է, վոր այրվեցին մոտ յերկու հազար բնակիչներ: «...Յեվ ամենայն այգիք խանձեցան և ի բանջարանոցս՝ ամենայն բանջար և խոտ»: Հրդեհից հետո Մոսկվայի բնակիչների գրեթե կեսը մնաց առանց տունուտեղի և դուռքի: Այդ արագացրեց ժողովրդական զայրույթի պոռթկումն ընդդեմ բոյարների ինքնիշխան կառավարման:

1547 թ. հունիսի վերջին տեղի ունեցավ Մոսկվա քաղաքի պոսադի ապստամբութիւնն ընդդեմ բոյարական ինքնիշխանութեան: Ժողովուրդն սպանեց Գլինսկիներից մեկին, իշխան Յուրիյին և իրեն ասելի ուրիշ բոյարների: Շատ բոյարներ Միխայիլ Գլինսկու գլխավորութեամբ, տարեդրի արտահայտութեամբ, «հոնեցան», այսինքն՝ փախան Մոսկվայից:

Ինքն իվան IV-ը Մոսկվայից փախավ մերձմոսկովյան Վորոբյեվո գյուղը: Վերջապես, բոլոր կողմերից զորքեր հավաքելով և մի տեղում կենտրոնացնելով նա ճնշեց ժողովրդական ապստամբութիւնը: Բայց մասսաների դժգոհութիւնը ցարին ստիպեց վորոշ զիջումներ անել, ստիպեց մտածել ներքին ռեֆորմներ անցկացնելու մասին:

1547 թ. ապստամբութիւնից հետո իվան IV-ն իրեն մոտեցրեց նոր մարդկանց—ազնվականութեան միջից յելածներին—Ֆեոդալների դասակարգի ստորին խավերին, վորոնք նրա համար հենարան հանդիսացան բոյարական ինքնիշխանութեան դեմ ուղղված քաղաքականութեան մեջ:

Նրա նոր խորհրդականների մեջ մենք տեսնում ենք հոգևորականութան ստորին խավերից յելած Սիրվեստր տերտերին: Նրա կողքին տեսնում ենք Կոստրոմայի ազնվականության միջից յելած Ալեքսեյ Ֆեոդորովիչ Ադաշևին:

Ալեքսեյ Ադաշևը ցարի սպասավորներից մեկն էր դեռևս նրա մանկության տարիներին: Իվանի թագավորության հենց սկզբից Ալեքսեյ Ադաշևը բարձր աստիճան է գրավում: Սկզբում նա ուսացավ սենեկապետի պաշտոնը: Այն ժամանակ սենեկապետի աստիճանը համարվում էր ամենաբարձր պաշտոնեյական աստիճաններից մեկը: Սենեկապետների մոտ էր պահվում ցարական կնիքը, փոքր ծառայում էր «նրա ցարական շտապ ու զաղտնի գործերի համար»: Նրանք էլին վարում պետական սոֆեն տեսակ գործերը՝ թե՛ դանձարանը, թե՛ արտաքին քաղաքականությունը (դեսպանական պրիկազ) և այլն:

Իվանը ստեղծում է նոր Չելոբիտնի (խնդրադրերի) պրիկազ¹, փոքր պետք է ընդունել այս կամ այն անձի դեմ ուղարկված դանդառները: Այդ դանդառները պետք է քննվեյին Չելոբիտնի պրիկազում և հետ ուղարկվեյին ցարին: Չելոբիտնի պրիկազը իվանը հանձնեց Ալեքսեյ Ադաշևին: Հենց նրան էր նա տալիս մեծ խելամուտություն, հաստատականություն և հմտություն պահանջող հանձնարարություններ:

Կուրբակուն գրած իր նամակում իվանը մատնանշում էր, թե ինչու համար էր իրեն հարկավոր Ալեքսեյ Ադաշևը. «Տեսնելով ազնվատոհմ իշխանների կողմից կատարվող դավաճանությունները, մենք վերցրինք... Ալեքսեյ Ադաշևին աղբակույտից և նրան հավասարեցրինք ազնվատոհմ իշխանների հետ, նրանից շիտակ ծառայություն ակնկալելով»:

Ստեղծվեց ընտրովի ռադա, այսինքն՝ ցարական խորհրդականների այն խումբը, փոքր անց էր կացնում բոյարական ինքնիշխանությունը սահմանափակելու քաղաքականություն: Ռադայի կազմի մեջ էլին մտնում՝ մետրոպոլիտ Մակարին, Սիրվեստրը, Ադաշևը և ուրիշ.:

40-ական թվականներին յերևան յեկան բոյարության դեմ ուղղված ազնվականական գրվածքներ: Առանձին ազնվականներ չելոբիտնիաներ, այսինքն՝ խնդրադրեր էլին ներկայացնում իվան IV-ի անունով: Այդ խնդրադրերում դժգոհ ազնվականներն իրենց

¹ Այն ժամանակվա Ռուսիան կառավարում էլին պրիկազների (դերաստանությունների) միջոցով:

տեսակետն էյին շարադրում ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան մի շարք հարցերի նկատմամբ: Այդպիսի գրվածքներից, այսինքն՝ ազնվականական հրապարակախոսական յեղույթներից, ազնվականական պաճանջներից ու ծրագրերից մեկն է հանդիսանում վոմն Իշաշկա Պերեսվետովի 1547—1549 թ. թ. հռչակալոր խնդրագրերը:

Իսկ ո՞վ էր այդ Իշաշկա Պերեսվետովը, կամ Իվան Սեմյոնովիչ Պերեսվետովը: Ծագումով նա լիովացի էր և առաջ ծառայել էր մի քանի թագալորներին: Նա յեղել էր զանազան յերկրներում՝ ծառայել էր հունդարական թագալորին, չեխական թագալորին, յեղել էր լեհական թագալորի մոտ:

Իվան Պերեսվետովը յեղել էր նաև Թուրքիայում, լավ դիտեր թուրքական կարգերը: Իր դրվածքներում նա բազմեցս վկայակոչում էր թուրքական կարգերի որինակը: Նա կարդացած ու աշխարհ տեսած մարդ էր, այն ժամանակի համեմատ կրթված: Պերեսվետովը Մոսկվա յեկավ դեռևս 1538 թ. և այստեղ առաջարկեց մի առանձին տեսակ, իր հնարած վաճանք զինվորների համար, և այդ վաճանքի համար, վորը ճանաչվեց շատ լավ, նրան կարվածք տվին, այսինքն՝ նրան փոխարկեցին ազնվականի: Նա դարձավ Մոսկվայի մանր ազնվական:

Իվան Սեմյոնովիչ Պերեսվետովը, ազնվականական այդ առաջին գրողը, թողել է պատմական խիստ հետաքրքրական շատ փաստաթղթեր: Նա մի խնդրագիր գրեց Իվան ցարին: Պատասխանն չստանալով, նա գրեց յերկրորդը: Բացի դրանից նա գրեց մի քանի գրական աշխատություններ, որինակ, «Сказание о царе турецком Магомете, како хоте сожещи книги греческие...» («Պատմություն վասն թագալորին թուրքաց Մահմեդի, թե վորպես կամեր այրել զգրքանս հունականս»): Այդ աշխատությունները չափազանց հետաքրքրական են: Դրանք հրապարակախոսական աշխատություններ են, վորոնց մեջ շոշափվում էյին քաղաքական մի շարք կարևորագույն հարցեր, արվում էր Մոսկովյան պետության ներքին գրության խիստ նրբամիտ և մանրամասն ու հիմնավոր վերլուծությունը, առաջ էյին քաջվում ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ բավականին մեծ պաճանջներ:

Վորո՞նք էյին նրանց պաճանջները: Խնդրագրի առաջին նախադրում, այն մոմենտին, յերբ Իվան Ահեղը դարձավ պետություն ինքնակալ կառավարիչ, Պերեսվետովը ամենից առաջ հարձակվեց ազնվատոհմ իշխանների վրա, վորոնք, իշխանու-

թյան գլուխ կանգնելով, — կողոպտել են գանձարանը և վատթարացրել հասարակ ռազմիկներին, այսինքն՝ ազնվականության մասնակրի դրուժյունը: Իբր աշխատություններից մեկում նա գրում էր, թե այն ազնվատոհմ իշխանները, վորոնք կառավարել են մինչև ցարի չարահաս դառնալը, քայքայել են պետությունը, թուլացրել են կենտրոնացված իշխանությունը և այլն: Մասնավորապես, նա ասում էր, վոր ազնվատոհմ իշխանները ծաղր ու ծանակի էյին յենթարկում հասարակ մարդկանց, վորոնց ներկայացուցիչն է համարում նա իրեն: Նա գրում էր՝ «Յեւ, ճորտդ իվաչկա Պերեսվետովս» տուժեցի նրանցից: «Իսկ այժմ, թաղավոր, վիրավորանքներից ու քաջջուկից մերի ու բորիկ և հետիւտ եմ»:

Այնուհետև նա գրում էր, վոր այդ՝ «ռուսական ցարի ազնվատոհմ իշխաններն իրենք հարստանում են ու ծուլանում, իսկ նրա թագավորությունը աղքատացնում... իսկ քրիստոնեյական հավատն ամուր կերպով չեն պաշտպանում և թշնամու դեմ կատաղորեն մահու խաղ չեն խաղում, դրանով ստում են ասածուն ու թագավորին», այսինքն՝ նա ուղղակի մեղադրում էր Ֆեոդալական վերնախավի բոլոր ներկայացուցիչներին այն բանում, վոր նրանք որավուր՝ ցարին խաբելով հարստանում են ու ծուլանում, իսկ թշնամիների դեմ վատ են կռվում: Նրանք պատերազմի ժամանակ բանակ են կործանում, իսկ խաղաղ ժամանակ պետությունն են կործանում. պետության կառավարման մեջ հետապնդում են միայն իրենց անձնական շահերը և թալանում են թագավորի գանձարանը:

Իսկ ի՞նչ էր առաջարկում Պերեսվետովը: Նա մատնանշում էր, վոր «ռազմիկներով ցարն ուժեղ է ու անվանի» և այդ պատճառով պետք է հոգ տանել հասարակ ռազմիկների մասին: Խոսքը վոչ թե դյուղացիների մասին էր, այլ ծառայող զինվորականների մասին, ազնվականության մասին էր: «Ջզինվորն պահյա վորպես դրազն խնամյալ և հանապաղ ուրախ արա զխրտ նորա և վոչ իվիք ածյաց ի վերա նորա զթախիծ», — գրում էր Պերեսվետովը:

Հետաքրքրական է նշել, վոր Պերեսվետովը բոլոր ռազմիկների նկատմամբ միատեսակ վերաբերմունք ունենալու կոչ չէր անում: Նա ասում էր, վոր հարկավոր է հատուկ ուշադրություն յերևան բերել այն ռազմիկների նկատմամբ, վորոնք ցարի շահերն են պաշտպանում: «Ջզինվորան զայնոսիկ, ույք քաջարար մարտընչին ընդդեմ թշնամյաց թագավորության ի գործ պատերազ-

մի և աննկուն զորավիգ լիցին քրիստոնեյական հավատույն, զանվանա զինվորաց այսպիսյաց բարձրացո և զսիրտս նոցա ուրախացո և զոռնիկս ի գանձարանն արքունիո հովել»։ Պերեպիտովը հասկանում էր, վոր «ուրախացուցանել զսիրտն» կարելի չէ գլխավորապես թագավորական գանձարանից տրվող ոռնիկն ալելուայնելով։

Այնուհետև նա հարց էր դնում ազնվականության դերն ուժեղացնելու մասին։ «Ձնոսա (այսինքն հասարակ ուղմիկներին) մերձեացես առ քեզ և համենայնի հավատացես նոցա և զանդատաց նոցա ունկն զլիցես համենայնի և սիրեսցես զնոսա, վորպես հայրն զորդիս յուր, և յեղիցիս առ նոսա առատաձեռն, զի առատաձեռնությունն վոչ ումեք աղքատացուցանե, այլ զփառս թագավորին բազմացուցանե...»։ Այլ խոսքով՝ հենց ուղմիկների հանդեպ ցուցաբերվող արքայական առատաձեռնությունն է նրա քաղաքականության իմաստությունը։

Ի՞նչ հիմնական յեղրակացություն պետք է հանել Պերեպիտովի այս ասածներից։ Նա ազնվականության անունից պահանջում էր, վոր հասարակ ուղմիկները լինեն Ահեղի ուշադրության կենտրոնում։ Վերջիններս պետք է լինեն ցարի հենարանը՝ նրա ինքնակալ իշխանության ամրացման մեջ։ Դրա համար հարկավոր է ուղմիկներին ամեն ինչում աջակցել՝ և ոռնիկը բարձրացնել, և իրեն մոտեցնել, և վոր ցարը նրանց համար լինի վորպես հարազատ հայր։

Ի՞նչ էր առաջարկում Իվաչկա Պերեպիտովն արտաքին քաղաքականության բնագավառում։ Նա խորհուրդ է տալիս՝ վորպեսզի չվճարվի այն մեծ ոռնիկը, վորը նա պահանջում էր հասարակ ուղմիկների համար, անհրաժեշտ է զորք ուղարկել նոր շրջաններ նվաճելու համար, — մասնավորապես Կազանը նվաճելու համար։ Պերեպիտովը ընդգծում էր, վոր «Առաքյալ զորս ի վերա Կազանի, աճեցուցես զսիրտս զինվորաց քոյով արքայական ոռնիկը և գզվանոք և բարիոք վողջունիս... և յերկիրն անդ հույժ բարեբեր...»։

Պերեպիտովի և այն բոլոր ազնվական ուղմիկների հիմնական պահանջները, վորոնց շահերը նա արտահայտում էր, հանդում էյին բոյարության դեմ մղվող պայքարի ուժեղացմանը, բոյարական ինքնիշխանության լիակատար լիկվիդացիային, ըստ վորում՝ բավական մեծական մեջոցներով կատարվող լիկվիդացիային, հասարակ ուղմիկների նշանակության ուժեղացմանը և

սկսելով արտաքին քաղաքականութեան զարգացմանը: Իման Պերե-
սլենտովը պահանջում էր բոլարութեան նկատմամբ վճռական մի-
ջոցների դիմել: Նա ասում էր, վոր այն բոլարներին, վորոնք
ցարին մերձեցել են վոչ թէ իրենց զինվորական ծառայութեան-
ների, այլ իրենց մեծազարմութեան շնորհիվ, վորոնք ամեն ին-
չում հակաճառում են նրան, դիմադրում են նրա քաղաքականու-
թեանը և ճնշում են հասարակ ռազմիկներին, «վայել է հրով աշ-
րկ և այլ դաժան մահու մատնել գնոսա, զի մի բազմասցի չա-
րիքն»:

Պերեսլենտովի այդ պահանջը համընկնում էր Իման Ահեզի
ներքին և արտաքին ապագա քաղաքականութեանը:

Ի պատասխան ազնվականութեան այն պահանջներին, վորոնք
մասնավորապէս արտահայտված են Իվաչկա Պերսլենտովի գրք-
վածքներում, Իման Ահեզն իր թագավորութեան սկզբում ձեռ-
նարկեց մի շարք ներքին օեֆօրմներ մտցնել, վորոնց նպատակն
էր ամրացնել ինքնակալութեանը և վոչնչացնել բոլարական ինք-
նիշխանութեան մնացորդները:

Ինչ կար մինչև Իման Ահեզի օեֆօրմները, ինչպէս էր կա-
ռավարվում Մոսկովեան պետութեանը:

Ուղեւային իշխաններն սերունդներն ունեյին իրենց գործը և
իրենց ծառայող զինվորականները, բաշխում էյին հողը վասալ-
ներին և հաճախ հանդգնում էյին իրենց նույնիսկ թագավոր կո-
չել: Այդ իշխանները հաճախ հայտարարում էյին՝ «Մենք ևս
Ռյուրիկի սերունդներն ենք, մենք ցարին հալաւար ենք, ուստի
և կարող ենք այնպէս գործել, ինչպէս ցարը»:

Պետութեանը բաժանվում էր գալմառների: Գալմառները բա-
ժանվում էյին վոլոստներով: Բայց իշխաններին, բոլարներին
պատկանող խոշոր վոտչինաները (հայրենական կալվածները)
կառավարվում էյին հենց իրենց տերերի կողմից, ցարերը գա-
լմառների և վոլոստների կառավարման մեջ չէյին խառնվում:
Յարը գալմառներում նշանակում էր փոխանորդներ, իսկ վոլոստ-
ներում—վոլոստի պետեր: Թագավորի ներկայացուցիչը, թագա-
վորի փոխանորդը, իսկ վոլոստում վոլոստի պետը ղեկավարում
էյին գալմառի այն մասի կառավարումը և դատ ու դատաստանը,
վորը չէր մտնում իշխանների ու խոշոր բոլարների վոտչինաների
մեջ: Իրենց գործունեւութեան համար, կառավարման համար,
դատ ու դատաստանի համար փոխանորդն ու վոլոստի պետը տե-
ղական բնակչութեանից ստանում էյին ռոճիկ՝ փողով կամ բնա-
վարձով, վորը կոչվում էր «կեր»:

վում էր «կերակրում», իսկ իրենք չինստիտուցիաները կաշվում էին «կերակրվողներ»:

Իրականում կերակրումները դառնում էին չորթում, մշտական հարկահանություններ, կաշառքներ և այլն: Հենց կաշառքները ապրուստի աղբյուր էին ծառայում փոխանորդների ու վոլոստի պետերի համար: Ամեն մի փոխանորդ աշխատում էր վերցնել վորքան կարելի չէ շատ: Ամեն մեկը, վոր նրա մոտ գտնվեր գնում, աշխատում էր նրան ալելի շատ տալ, վորպեսզի գործը չահի, վորովհետև գործը չահում էր վոչ թե նա, ով արդար էր, այլ նա, ով ալելի մեծ կաշառք էր տալիս:

Այդ կամայականությունը չափազանց ծանր էր անդրադառնում տեղական բնակչության վրա, ամենից առաջ գյուղացիության ու պոսագի բնակչության վրա, և նրա մեջ մեծ դժգոհություն էր առաջացնում:

Սովորաբար, յերբ «կերակրվողը» մի այլ տեղ էր գնում, կամ ինչպես այն ժամանակ արտահայտվում էին՝ «կերակրումից ընկնում էր», Չելոբիանի պրիկազում նրա վրա հարյուրավոր դանդառներ էին տեղում: Իսկ յերբ նա տեղում նստած էր, նրա վրա դանդառ անելն անհնարին էր, վորովհետև բոլոր դանդառները հենց նրա ձեռքն էին ընկնում: Ահա թե ինչու տարեկանն առում է. «Այնպես որ իշխանները հարստանում են քրիստոնյա աղբի արցունքներից ու արյունից քամված անմաքուր հավաքումով», այսինքն՝ հարստանում են կեղտոտ ճանապարհով, աշխատավոր բնակչության արյան և արտառուքի հաշվին:

1556 թ. «կերակրումները» վոչնչացվեցին և տեղերում բոլոր պաշտոնատար անձինք անցան դանձարանից տրվող ուժիկի: Այդ, առաջին, թուլացնում էր բոյարների իշխանությունը և վորոշ չափով զրկում նրանց կողմից ցուցարարվող ինքնադիւթյան ու կամայականության հնարավորությունից. յերկրորդ, կենտրոնացնում էր ապարատը, վորովհետև յերբ փոխանորդը կամ զորավարը ուժիկը պետական դանձարանից էր ստանում, նա ամբողջովին կախված էր լինում ցարից և նրա մերձավոր ոգնականներից: Ուստի «կերակրումները» լիկվիդացիան նշանակում էր պետական ապարատի հետագա կենտրոնացում, և հանդիսանում էր Ֆեոդալների դասակարգի ինքնակալ պետությունն ամրացնող միջոց:

Կառավարման սխեմայի յերկրորդ առանձնահատկությունը այսպես կոչված դահեղեցությունն էր: Ըստ այդ առանձնահատկության յուրաքանչյուր իշխանի, բոյարի գիրքը հասարակու-

Թյան մեջ վերոշխում եր նրա՝ ըստ ծագման, ըստ մեծագարմու-
 Թյան բռնած այս կամ այն տեղով և վոչ թե ըստ արժանիքների:
 Բոյարներից ամեն մեկը ձգտում եր ապացուցել, վոր նրա ծագու-
 մը ավելի բարձր ե, և դրան համապատասխան պետական կառա-
 վարման մեջ տեղ եր դրաւում: Յեթե բոյարը անլանի իշխանա-
 կան տոհմից եր, ապա նա, անկախ իր ընդունակություններից,
 կարող եր ամենաականավոր պաշտոնը դրաւել: Ընդհակառակը,
 «վատատոհմ ազնվականը» վոչ մի տեղ չեր ստանում: Բոյարը
 համաձայնում եր պաշտոն դրաւել միայն այն դեպքում, յերբ
 համոզւում եր, վոր իր բոլոր պետերը ծագումով իրենից բարձր
 են: Յեթե պարզւում եր, վոր նրա մերձավորագույն պետն իր
 ծագումով ավելի ցածր ե կանգնած քան ինքը,—որինակ նրա պա-
 պը յեղել ե բոյար, իսկ այդ պետի պապը յեղել ե այդ բոյարի
 մոտ ազնվական,—ապա նա հրաժարւում եր պաշտոնից և խընդ-
 րաքիւր եր տալիս, թե իրեն «վայել չե» ծառայել այդ պետի հետ:

Գահերեցության ժամանակ ազնվականները յերբեք չեյին
 կարող առաջ դնալ: Այդ պատճառով Փետրաւական դասակարգի
 այդ ստորին խաւն եր առանձնապէս տուժում գահերեցության
 կարգերից: Գահերեցությունը հաճախ մազալու բաների յեր հաս-
 ցնում: Որինակ, արքայական հացկերութի ժամանակ կռիւ եր
 սկսւում, բոյարներից վորեւ մեկը գոռում եր, թե իր նախապա-
 պը ծագումով ավելի բարձր ե յեղել, քան իր սեղանակից կողքի
 հարեանի նախապապը և իրեն համար տեղ եր պահանջում ցարի
 գահին ավելի մոտ: Կանայք, որինակ, յեկեղեցում տեղի համար—
 թե ով պետք ե ավելի մոտ կանգնի, նայած իրենց ամուսինների
 դիրքին—կռիւ եյին սկսում: Գոյություն ունի մի պատմություն,
 թե պատերազմի ժամանակ յերկու առաջնորդներ գահերեցու-
 Թյան վեճ են սկսել ուղղակի թշնամու աչքի առաջ, և այս պատ-
 ճառով, իհարկե, մարտը տանուլ են տւել:

Գահերեցությունը մեծ խոչընդոտ եր բարձր պաշտոնների
 հասնելու ճանապարհին այն մարդկանց համար, վորոնք, չնորհիւ
 իրենց խելքի, չնորհիւ իրենց ռազմական քաջության և ընդու-
 նակությունների, կարող եյին առաջ քաշւել: Դա, իհարկե, խան-
 գարում եր նաեւ պետության ամբողջմանը: Ուստի գահերեցու-
 Թյան դեմ մղվող պայքարը ձեռնառու յեր կենտրոնացված ինք-
 նակալական պետության ամբողջման համար:

1550 թ. հոկտեմբերին ցարի հրամանով կազմվեց ազնվակա-
 նական հատուկ «հաղարթակ», վորը կոչւում եր «կալվածատերե-
 րի, բոյարների յերեխաների, լավագույն սպասավորների հաղա-

րյակ»։ Ռուսական ցարի լալագույն սպասավորներին ընտրվեցին ամենալալագույնները, թվով հազար հոգի։ Այդ «հազարյակը» դրանցվեց հատուկ «հազարամատյանում»։ Իվան Ահեղի «հազարականները» ստացան մերձմոսկովյան լալագույն կալվածներ։ Նրանց, փորպես իր հավատարիմ սպասավորների, Իվան Ահեղը տվեց 180 հազար դեսյատին լալագույն հող, յուրաքանչյուր «հազարական» ստացավ 150-ից մինչև 300 դեսյատին։ Նրանցից կազմվեց մայրաքաղաքի ազնվականության ընտրյալ մասը։ Այդ «հազարականները» կազմում էին ցարի անձնական զվարդիան։ Նրանք անմիջապես յենթարկվում էին ցարին և արչամանքի ժամանակ կազմում էին այսպես կոչված «ցարի գունդը»։ Հենց նրանք էլ գերավում էին պետության հիմնական պաշտոնները՝ զորավարների, փոխանորդների, պրիկազների ղեկավարների և այլն։

Այժմ արդեն հաշվի ելին առնում վոչ թե Ֆեոդալի մեծագործությունը, այլ հաշվի ելին առնում, գլխավորապես, այն, թե նա արդյոք դրանցիված և «հազարյակ»-ում, թե վոչ։ Այդ «հազարյակի» ստեղծումն ուղղակի հարված եր գահերեցությունը, բոյարություն ինքնազլխությունը և ուժեղացրեց Իվան IV-ի կենտրոնացված իշխանությունը։

Այժմ պաշտոններ գրավում էին առաջկապես նրանք, վրոնք մտնում էին այդ հազարյակի մեջ՝ Մոսկվայի ընտիր ազնվականությունը։

1551 թ., յերբ զորք եր ստեղծվում կազանի վրա արչավելու համար, հարյուրյակների գլուխ դրվեցին ղեկավարներ «ոսգմական գործին հմուտ» մարզկանց թվից։ Այդ դարձյալ հարված եր գահերեցությանը ամենից ավելի կարևոր ապարատում՝ ոսգմական ապարատում։

Իվան Ահեղի ուժորմների շարքը պետք և դասել ամենից առաջ նոր դատաստանադրի հրատարակումը 1550 թ.։ Դատաստանադրի հիմնական հոգսը—ցարական ինքնակալության ամրացումն ու կալվածատիրոջ շահերի պաշտպանությունն է։ 1550 թվի դատաստանադրքում ամենից առաջ ընդգծվում եր, վոր ազնվականները հանվում են ազնվատոհմ փոխանորդների անմիջական ազդեցության փոխորակից։ Դատաստանադրի կետերից մեկում ասվում եր. «Համենայն քաղաքս յերկրին Մոսկովոն կուսակալը ամենեին մի իշխեսցեն դատել զորդիս բոյարաց...», այսինքն՝ բոյարի յերևանները ցարական փոխանորդների իրավասությունը յենթակա չեն։

Բացի դրանից, ազնվականներին ու վաճառականներին թույլատրվում էր ցերեկվա լինելն¹ ընտրել² փոխանորդի դատարանում մասնակցություն ունենալու համար:

Դրա հետ միասին ստեղծվում էր սիրած անձերի, կամ ախրած ախաղանքի ինստիտուտ, վորը զբաղվում էր հարկերի գանձումով և դրանով իսկ դարձյալ սահմանափակվում էր փոխանորդների կամայականությունը:

Բացի դրանից, ազնվականների մասին յեղած հոգացողությունը դատաստանադրելի մեջ իր արտահայտությունը գտավ նրանով, վոր հատուկ կետ մտցվեց բոյարի վորդուն, այսինքն ազնվականին ճորտ դարձնելու անկարելիություն մասին: Առաջ, յերբ ազնվականը դադարում էր ծառայելուց, նա կարող էր ճորտ դառնալ: Այժմ 1550 թ. դատաստանադրեքն այդ խտտիվ արդենում էր. «Իսկ վորդիս բոյարաց ծառայողաց, և վորդիս այնոցիկ, ույք վոչ են ծառայալ, մի վորք իշխեսցես ի ճորտություն դարձուցանել»:

Վերջապես, դատաստանադրելի մեջ անցկացվեցին Պերեպլետովի առաջարկներն արտահայտող մի շարք պահանջներ՝ բարելավել վորձավարությունն ու վոչնչացնել կաշառակերությունը, վորի վրա էլին հիմնված այն ժամանակի դատարանները: Դատաստանադրվում կար մի այսպիսի մատնանշում. յեթե դատական պրիտատվը, այսպես կոչված «նեդելչելի», այսինքն այն մարդը, վորը դատարան էր կանչում, կաշառք վերցնի, ապա նրան հարկ էր «մտրակով ծեծել և կաշառքը հետ առնել յեռակի չափով» և, վերջապես, հանել պաշտոնից:

Դատաստանադրելի այս առաջարկները, սակայն, չէին կարող լիկվիդացիայի յենթարկել³ դուղացիների և քաղաքային վերնախավերի նկատմամբ դատարաններում ու պրիկազներում տեղի ունեցող կաշառակերությունն ու կամայականությունը:

Դատաստանադրվողը հաստատվեց զեմսկի⁴ ժողովում, վորը կազմված էր բոյարների, ազնվականների, հարուստ վաճառականների և բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչներից:

1551 թ. տեղի ունեցավ յեկեղեցական ժողովը («Ստոգլավ»), վորին ներկա յեր ամբողջ բարձրաստիճան հոգևորականություն:

¹ Յերգվյալներ (ցերեկվա լինել) կոչվում էին տեղական ազնվականական ու վաճառականական դատերի, այսինքն՝ հասարակության վերնախավի ներկայացուցիչները, վորոնք խաչն էին համբուրում (այսինքն յերգվում էին) ի ճշան այն բանի, վոր իրենք արդարություն կդատեն:

նը, սկսած մետրոպոլիտ Մակարիից մինչև վարդապետները: Նրան կրկին քննարկման ներկայացրին Իվան Ահեղի դատաստանադիրքը: Դատաստանադիրքը համախոթյուն դատով:

Այնուհետև այդ յեկեղեցական ժողովում քննարկվում էր յեկեղեցու կանոնադրությունը, վորը կոչվում էր «Ստոգլավ»:
«Ստոգլավի» հիման վրա յեկեղեցու բնագավառում անցկացվեց ունիորմ, վորը համապատասխանում էր յեկեղեցու կառավարման կենտրոնացման քաղաքականությանը և սլաշբար էր մղում արքեպիսկոպոսների ու յեպիսկոպոսների դահերեցության դեմ:

Իվան IV-ը, անցկացնելով մի շարք ունիորմներ, ամրացնելով իր ուժն ու իշխանությունը, շարունակեց իր սլապ Իվան III-ի և իր հայր Վասիլի III-ի նվաճողական քաղաքականությունը:

ԿԱԶՄԱՆԻ ՅԵՎ ԱՅՏՐԱՆԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Իվան IV-ն իր նվաճողական քաղաքականությունն ունեց իրականացնել վորդայի Թաթարական խանության դավթումից:

XV դարում Թաթարական Վոսկե Հորդան վերջնականապես բաժան-բաժան յեղավ մի շարք խանությունների: Կաղմվեցին Կաղանի, Աստրախանի, Դրիմի խանությունները, զատվեց Սիրի-րի Թաղավորությունը:

Վոսկե Հորդայում տեղի էյին ունենում մշտական, չընդհատ-վող ներքին պատերազմներ, մշտական կռիվներ խաների միջև, վորոնք հավակնություն ունեյին Վոսկե Հորդայի խանական դա-հը ժառանգելու:

1437 թ. Վոսկե Հորդայի խաներից մեկը, Ուլու-Մահմեդը, դահրնեկեց արվեց: Փախչելով Վոսկե Հորդայից, նա դավթեց այն տերիտորիան, վորն անցյալում դրավել էր Բուլղարական պետու-թյունը, և այնտեղ հիմնեց Կաղանի խանությունը, կենտրոն ունենալով Կաղան քաղաքը:

Կաղանի խանությունը ներքին կազմակերպության իմաստով Վոսկե Հորդայի պատճենն էր: Խանության գլուխ էր կանդնած խանը, նրանից հետո գալիս էյին եմիրը (առանձնապես մեծա-դարմ Ֆեոդալը), բեյերը (նման ռուսական իշխաններին), այնու-հետև գալիս էյին մուրզաները և այլն: Ֆեոդալական դատակար-գի այս բոլոր բարձր խմբերը կազմված էյին այն մարդկանցից, վորոնք հարկեր էյին ստանում բնակչությունից և այսինքն, հար-կեր էյին հավաքում Թաթարական բնակչությունից և Թաթարների կողմից կեղեքվող այլ ազգություններին—մարինների, մուրդվանե-րի, չուվաշների, բաշկիրների, ուղմուրանների բնակչությունից:

Իրենք Ֆեոդալներն ազատ եյին հարկերից: Ծառայութեան համար նրանք ստանում եյին հողային մեծ տիրապետութեաններ, ստրուկներ, ճորտեր: Կազանի խանը բնակչութեանից հալաքում եր շատ հարկեր, վորոնք հաշվւում եյին մոտավորապես մինչև 13: Կար ընտելեցնուի տրվող հարկ (յասակ), դոյութեան ունեւ հողային հարկ, ծխահարկ և այլն: Ընդհանուր առմամբ, հարկային գործում Կազանի խաները մեծ հնարամտութեան եյին յերեան բերում: Գլխավոր հարկը—յասակը կազմում եր աշխատավոր բնակչութեան յեկամուտի 10%—ը: Յեթև այտուից ափեւացնենք ղեռ 12 տեսակի այլ հարկեր ել, ապա հասկանալի կդառնա, վոր աշխատավոր թաթարները և խանութեանը հպատակ մյուս բոլոր ճնշված ժողովուրդները ծանր լուծ եյին քաշում:

Կազանի խանութեան տիրապետութեանները բավական ընդարձակ եյին:

Ֆեոդալներն ունեյին մոտ մեկուկես միլիոն ղեսյատին լավագույն հող: Այլ հողերը մշակվում եյին կամ ստրուկների աշխատանքով, կամ ճորտերի աշխատանքով:

Կազանն առևտրական խոշոր կենտրոն եր: Այտուից ամեն տարի տոնավաճառներ եյին սարքվում, ուր վաճառականներ եյին գալիս Խելվայի ու Բուխարայի խանութեաններից, Իրանից, Ասորախանի վաճառականները և ուրիշ:

Այտուից բերում եյին աղ, կտալ, վորև Ռուսաստանից, մրդեր ու ղինի կովկասից ու Անդրկովկասից: Կազանի խանութեանն արագորեն հարստանում եր և այտուից եր դբավում բնակչութեան մյուս խանութեաններից՝ Ղրիմից, Ասորախանից և այլն:

Կազանի խանութեան արտաքին քաղաքականութեան հիմնական ուղղութեանը Մոսկովայի ղեմ պայքարեյին եր: Կազանի խաները արշավանքներ եյին կազմակերպում Ռուսիայի վրա: Ժամանակակիցը գրում ե, վոր Կազանի խանութեանը Ռուսիային Բատիից ել ափելի շատ եր նեղում: Խաներն առանձնապես աշխատում եյին ղերիններ ձեռք բերել, վորոնք ստրուկ եյին դարձվում և խիստ արժեքավոր ապրանք եյին հանդիսանում Արևելքի համար:

Բայց արդեն XV դարի վերջում, ուստական պետութեան աճող հզորութեան կապակցութեամբ Կազանում Կազանի Ֆեոդալների մեջ կազմվում և մոսկովայի կուսակցութեան: Ստեղծվեց և մի ուրիշ կուսակցութեան, Կազանի խանի անսահմանափակ իշխանութեան կողմնակիցներն կուսակցութեանը, վորը կողմնորոշվում եր գլխավորապես ղեսլի Ղրիմ, վորտեղ թաղավորում եր Գիրեյների խանական ղինաստիան: Մոսկովայի կողմնակիցների և

Ղըրմի կողմնակիցները միջև դաժան պայքար եր դնում դեռեա
Իվան III-ի որով: Յերբ 1479 թ. մեռավ Կազանի խաներից մեկը—
Իբրահիմը, Ուլու-Մահմեդ խանի թուր, նրա յերկու փորձինե-
րի միջև յերկպառակությունն ուժեղացավ: Նրանցից մեկը—Մու-
համեդ-Եմինը Մոսկովյան պետութեանը յենթարկելու կողմ-
նակից եր, իսկ մյուսը—Ալին՝ Ղըրմի խանին յենթարկելու կողմ-
նակից: Այդ յերկպառակիչական պատերազմում փորձում եյին
խառնվել թաթարա-սիբիրական ու Ղըրմի խաները:

Թուրքիան, վորն այն ժամանակ Յեվրոպայի հզոր պետու-
թյուններից մեկն եր, փորձում եր խառնվել նաև Կազանի խանի
զործերում, մանավանդ XVI դարի սկզբին, յերբ խանական դահի
վրա նստեցրին դերեյներից մեկին—Սաֆա-Գիրեյին (1524 թ.):
Սաֆա Գիրեյը ռուսական պետութեան սաստիկ թշնամի յեր: Նրա
որով ուժեղացան հարձակումները Մոսկովյան յերկրի վրա: Նա
համարվում եր, ինչպես ասում են թաթարական տարեգրիները,
թաթարական ամենից ավելի հզոր ու մեծ թագավորը: Բայց այս
խանը, վորը ձգտում եր ռուսական պետությունից անկախ լինել,
մեռավ 1549 թ.: Նրանից հետո մնաց նրա կինը և յերեքսմյա
վորդի Ուզեմիշ-Գիրեյը:

Կազանի տեղական բարձր դասը, ոգտվելով փաստական խա-
նի բացակայութեանից և դահաժառանգի փոքրահասակությու-
նից, ոգուտ քաղեց դրանից: Կազանի խանի ակալաններից մեկը—
Շահ-Ալին, հենվելով Մոսկովայի աջակցութեան վրա, 1551 թ.
տիրեց խանական դահին: Բայց Սիբիրի խանի ոգնութեամբ, Նո-
ղայան Հոբդայի խանի հետ միասին, Մոսկովայի կուսակցութեան
հակառակորդները դավադրություն կազմակերպեցին, տապալե-
ցին Շահ-Ալին և թաղավորելու հրավիրեցին Աստրախանի խա-
նութեան, ներկայացուցին, Աստրախանի խանի ժառանգներից
մեկին—Յեդիգերին (1552 թ. սկիզբը): Այդ ժամանակ Իվան
IV-ն իր զորքերն ուղարկեց Կազանի դեմ: Ռուսական զորքերը
կազմված եյին միքանի հարյուր սորելեցներից (աղեղնաձիգներ)
և ամբողջովին կոտորվեցին Յեդիգերին կողմից: Այդ պարտու-
թյունն Իվան IV-ին ստիպեց ավելի լավ նախապատրաստվել և
ավելի շատ զորք ուղարկել Կազանի խանութեան դեմ: Կազանի
վրա արշավանքներ կատարվել են առաջ ել, որինակ, 1506 թ.,
1524 թ., 1530 թ.: Հենց ինքը Իվան Ահեղը նույնպես փորձել և
միքանի անգամ արշավանքներ կազմակերպել Կազանի վրա: Առա-
ջին արշավանքը կատարվեց 1548 թ., այսինքն՝ յերբ նա դահ
բարձրացավ: Բայց արշավանքի համար ժամանակն անհաջող եր

ընտրվել: Ինչպես տարեգիրքն է ասում, եր «Ջերմություն մեծ և խոնավություն բազում»: Շուտով վրա հասավ ձնհալքը: Վոլգայի սառցաշարժն սկսվեց, իսկ ուրիշ ճանապարհներ չկային: Իվան Ահեղն ստիպված եր հետ դառնալ:

1550 թ. Իվան Ահեղը կազմակերպեց յերկրորդ արշավանքը: Բայց Կազանը դորհով վերցնելու փորձը չհաջողվեց: Հետո դարձյալ սկսվեց ձնհալքը և նորից կարիք յեղավ նահանջելու:

Իվան Ահեղի՝ Կազանի դեմ կազմակերպած առաջին յերկու արշավանքների ձախողման գլխավոր պատճառն այն եր, վոր ուսաները Կազանի տակ չուներին ուղղմական ու պարենային բազա: Յեւ անա յերկրորդ արշավանքից հետո Իվան Ահեղը աշխատում է ստեղծել այդպիսի մի բազա:

1551 թ. Կազանից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա հիմնադրվեց Սվիյաթսկ ամրոցը: Սվիյաթսկ ամրոցի կառուցումը հանձնարարվեց ուսն ինժեներ Իվան Գրիգորյեվիչ Վիրոգլովին, ուղղմական տեսակետից անպայման տաղանդավոր մի մարդու:

Ուզլիչի անտառներում Վիրոգլովը նախապես գերաններ պատրաստեց, և 1550 թ. զարնանն այդ գերանները Վոլգայով լուղարկվեցին Սվիյաթսկ: Մայիսին ամրոցը հիմնադրվեց, իսկ չորս շաբաթ անց նա արդեն պատրաստ եր: Տարեգրության մեջ այդպես ել գրված է. «Յեւ ավարուցին գլաղաքն յընթացս չորից չարաթուց»: Ամրոցի պատերը կերտված եյին մեկ-մեկուկցված կողնե գերաններից: Այսպես հիմնադրվեց բազան Կազանի դեմ պայքարելու համար: Հենվելով այդ բազայի վրա, Իվան Ահեղը 1552 թ. սկսում է յերրորդ արշավանքն ընդդեմ Կազանի խանության:

Կազանի տակ ուղարկվեց 150 հազար զորք, 150 ծանր պաշարողական հրանոթներ, այսինքն՝ այն ժամանակի ծանր, հրետանին: Արշավանքին մասնակցում եյին յոթ գնդեր՝ Մեծը, Առաջափորը, Պահպանականը, Արքայական գունդը և այլն: Կազանի գրաւման մեջ գլխավոր դերը խաղաց հետեակը: Այն կազմում եյին սարկիցները:

Սարկիցները մշտական դորքի սկիզբն եյին, հենց այն մշտական զորքի, վորին հատուկ նշանակություն եր տալիս Ենգելը «Ֆեոդալիզմի քայքայումն ու հապիտալիզմի զարգացումն» անունը կրող հոդվածում, վորի մեջ նա ասում է, թե ինքնակալության ամրանդման համար, Արևմուտքում կենտրոնացված թագավորական իշխանության, իսկ Ռուսաստանում, հետևաբար,

ցարական իշխանության ուժեղացման համար անհրաժեշտ էր մշտական զորք:

Հենց այդ եւ իրագործում էր Իվան Ահեղը: Նա ստեղծեց կանոնաւոր հետեակ, ստրելեցների բանակը: Ստրելեցները հաւաքագրւում էին ազատ մարդկանցից, սրտադաշիններից, աշխիւքն՝ արհեստավորներից, մանր առևտրականներից և այլն: Ստրելեցները վորոշ ուժիկ էին ստանում. սովորաբար նրանք ստանում էին 1 ուռլի փողով՝ տան կառուցման համար և 1 ուռլի տարեկան ուժիկ: Բացի այդ 2 ուռլուց նշանք ստանում էին հագուստ, ալյուր, կրուպա և ամեն տեսակի բնամատակարարում: Ծառայության ժամանակամիջոցին նրանց մանր հոգակոտորներ էին տրւում և թույլատրւում էր գրաւել արհեստով ու առևտրով:

Հետեակը մեծ դեր խաղաց Կազանի առման մեջ, վորովհետեւ նա լավ էր զինւած: Նա ուներ ձեռքի հրացան ձեռքնարկ-պիչչալների ձեռով: Ճիշտ է, այդ զենքը պակաս կատարյալ էր և խիստ ծանր: Այդ հրացանները կամ պիչչալները կրակում էին մոտակորապես 200 քայլի վրա: Նրանց նշանոցային հաստողությունը չափազանց փոքր էր:

Ինչ վերաբերում է հրետանուն (նարչագին), ինչպես նա կոչւում էր այն ժամանակ) ապա նա բաժանւում էր թեթևի ու ծանրի: Այն ժամանակվա թեթև հրետանին ներկայացնում էին մեկուկեսանոց և այլ պիչչալները: Նրանք բաւականին դիպուկ կրակում էին յերկաթե ուռմերով: Նրանց հրաձգության հաստողությունը սովորաբար մոտ մեկ կիլոմետր էր, և նրանք ծառայում էին հակառակորդի հրետանին և կենդանի ուժը փոչնչացնելու համար:

Փայտյա, գերանակապ կամ քարե պարիսպը խորտակելու համար ծառայում էր այն ժամանակվա պաշարողական կամ ծանր հրետանին: Նրանք պարսպահար թնդանոթներ էին, վորոնք սովորաբար կրակում էին քարե ուռմերով: Ուռմերի քաշը 40—50 ֆունտ էր, բայց յերբմեծ կշռում էին նաև 6 փութ:

Կային նաև հատուկ, բարձրորձակ թնդանոթներ, վորոնք սովորաբար կրակում էին դադաթնահար կրակով, «հրեղեն ուռմերով», աշխիւքն՝ աշխիւսի ուռմերով, վորոնք շրջաձեւիւած էին հրարկ բաղադրութեամբ: Այդպիսի ուռմերը աչրում էին բերդապարսպի հետևում յեղած շենքերը:

Ռուսական զորքերի գլուխ էին կանգնած Իվան Ահեղի լավագույն զորավարները՝ Վորոտինսկին, Շերեմյեայեւը, Մորո-

դովը և ուրիշ: Նրանց մեջ եր նաև հետադաշում հայտնի դավա-
ճան Անդրեյ Կուրբակին:

1552 թ. ոգոստոսին Իվան Ահեղի զորքերը հավաքվեցին
Սվիյատսկում և շարժվեցին Կազանի վրա:

Կազանն այն ժամանակվա համար բավական ուժեղ ամրոց
էր: Քաղաքը շուրջանակի պատում էր գերաններից շինված կաղ-
նե պարիսպը, 5 կիլոմետր յերկարությամբ: Նրա բարձրությու-
նը 7 մետր էր, լայնությունը—6 մետր: Այդ պարիսպի մի մասը
չըջապատում էր մի խոր փոս, վորը նախանշված էր այն բանի
համար, վորպեսզի հարձակվողներին խանգարեր պարսպին մոտե-
նալու: Այդ պարսպի հյուսիսային մասում կրեմլն էր՝ գերանա-
կապ պատերով և խանական քարե պալատով: Հենց այստեղ,
խանական պալատի մոտ, գտնվում էր մի գաղտնի աղբյուր, վո-
րը հնարավորություն էր տալիս քաղաքի համար աղբյուրի ջուր
ստանալու, վորովհետև քաղաքի միջով հոսող Բուլակ գետակը
վատորակ ջուր էր տալիս: Կայագորը կազմված էր 30 հազար
ընտիր զինվորներից՝ հենց իրեն՝ խան Յեդիգերի հրամանատա-
րությամբ:

Դրանից զատ, քաղաքից մոտավորապես 20 կիլոմետր հեռու,
սնտաններում թաղնվել էլին թաթարական 20 հազար ուլան: Պա-
րիսպների վրա կար հրետանի, բայց շատ վատը: Այդ դիտավո-
րապես յերկաթով պատած փայտյա թնդանոթներ էլին: Թաթար-
ները ձեռքի հրազեն չունեցին: Տեխնիկական տեսակետից ուսա-
կան զորքերը շատ առավելություններ ունեցին թաթարների հան-
դեպ:

Կազանի պաշարումը սկսվեց քաղաքի շուրջը պաշարողական
ողակի ստեղծումով: Մոտավորապես յոթ կիլոմետր յերկարու-
թյամբ կառուցվեցին հատուկ մեծ տուրեր, այսինքն գլանաձև
հողակողովներ՝ 3 մետր բարձրությամբ: Նրանք միանում էլին մի
չլթալի մեջ և կազմում էլին տեղաշարժվող պատ: Պաշարողա-
կան ալդպիսի կառուցվածքները տեղավորվեցին քաղաքի պա-
րիսպներից 100 մետր հեռավորության վրա:

Հետաքրքրական է, վոր Կազանի պաշարման ժամանակ ուս-
սական ուսգմական արվեստի պատմության մեջ առաջին անգամ
կիրարկվում են ականահատություններ: Այդ բանի համար Իվան
Ահեղն արտասահմանից բերել տվեց սապյորական զործի մասնա-
գետներ, մասնավորապես մի ինժեներ, վորը, ինչպես տարեգիրն
և ասում, էր «հույժ վարժյալ հավերածություն քաղաքաց», այ-
սինքն քաղաքներ կործանելու մասնագետ էր: Այդ մասնագետին

Հանձնարարեցին ամենից առաջ ավերել ջրի գաղտնաբանը: Նրա տակը 60 մետր յերկարությամբ ականային ստորանցք փորվեց և սեպտեմբերի սկզբին աղբյուրը ջրով մեկտեղ քարուքանդ արվեց: Այսպիսով քաղաքը զրկվեց ջրից և ստիպված եր ջուր վերցնել կեղտոտ գետակից:

Թաթարները խիստ ուժեղ դիմադրություն ելին ցույց տալիս ռուսական զորքերին: Կովին մասնակցում էին նույնիսկ կանայք ու յերեխաները:

Սեպտեմբերին ռուսական զորքերը նոր միջոցներ ձեռնարկեցին Կաղանի պաշարումը ուժեղացնելու համար: Ձեռնարկվեց մի մեծ ական փորել, պատրաստվում էր վճռական հրետակոծություն: Մեղ ծանոթ ինժեներ Վերոդկովի գեկալարությամբ ռուսական զորքերը կառուցում էին պաշարողական հատուկ մի աշտարակ: Աշտարակը բերվեց ջրով՝ մասերի բաժանված՝ վիճակում: Նա Կաղանի բերդապարսպից 5 մետրով բարձր էր: Այդ վիթխարի աշտարակի վրա, փորը բացի այդ կարող էր տեղաշարժվել, զբին հրետանի՝ 10 ծանր պիչչալներ, մոտ 50 մեկուկեսանոց պիչչալներ, և նստեցրին հրացանավոր սորեկցիներ: Աշտարակը մեծ վնաս պատճառեց թաթարներին: Նրա պաշտպանության տակ առաջ չարժեցրին ամրությունները, և ռուսական զորքերը միջանի տասնյակ մետրի վրա գտնվեցին ամրոցի պարիսպներից:

Հոկտեմբերի 1-ին ուժեղ կրակ բացվեց պարսպահար թուրանոթներից, այսինքն՝ ծանր հրետանուց, միաժամանակ պատրաստվում էր վիթխարի ստորանցք: Գետնի տակ գրվեցին յերկու ական: Ականների վրա դնաց 240-ական փութ վառոդ: Հոկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցավ ականի պայթյունը: Կաղանի բերդապարիսպը վճռական տեղերում պայթեցվեց և պատերի մեջ առաջացած այդ բացվածքներով ռուսական բանակի հիմնական ուժերն 1552 թ. հոկտեմբերի 2-ին առաջ նետվեցին: Իսկապես, այդ էլ վճռեց Կաղանի բախտը: Բայց մարտերը տեղի էլին ունենում նաև հենց բուն քաղաքի մեջ: Թաթարներն ուժեղ դիմադրություն ելին ցույց տալիս, ամեն մի փողոց մարտով էր գրավվում: Կաղանը կողոպտվեց և հրդեհվեց: Այնուհետև նորից կառուցված քաղաքում վերաբնակեցրին ռուսական շատ ծառայող զինվորականներին—ազնվականներին ու վաճառականներին, իսկ թաթարներին թուլյատրվեց ապրել միայն մերձքաղաքային արվարձանում:

Բայց այդ Կաղանի խանության հպատակեցման միայն սկիզբն էր:

Թաթարական բնակչութիւնը միջանի տարի դիմադրութիւն եր ցույց տալիս ցարական զորքերին: Դեռ 3—4 տարի պայքար եր տեղի ունենում Կազանի շրջակայքում: 1552—1556 թ. թ. Ժամանակաշրջանում Կազանի հողի վրա միջանի ապստամբութիւններ յեղան ընդդէմ ռուսական նվաճողներին: Ապստամբները բնայնջին ցարական միջանի Գոկատներ: 1554 թ. Թաթարների ապստամբութիւնը ճնշելու համար ռուսական ցարին հարկ յեղադիր իշխան Կուրբակու գլխավորութեամբ Կազանի նախկին խանութիւնը շարժել մոտ 30 հազար զորք: Միայն միջանի տարի անց Իվան Ահեղին վերջնականապէս հաջողակեց տիրել Կազանի խանութեանը և իրեն յենթարկել այդ աշտնում բնակիող բոլոր ժողովուրդներին,—թաթարներին, մորդվաններին, չուվաշներին, մարիններին, բաշկիրներին, ուղմուրտներին և այլ ժողովուրդների: Կազան քաղաքը վերածվեց ռուսական բերդի և դարձավ ռուսական Ֆեոդալների տիրապետութեան պատվարը: Գրավւած հողերը տրվում էին կալվածատերերին, կառուցվում էին Ձերեկսարի (1558 թ.) Նովոկոկչայսկ (1573 թ.) Տետյուշի (1578 թ.) և ուրիշ բերդերը, միւրոնց մեջ ռիթանում էին Մոսկովյան զորքերը: Այդ միջոցներն ապահովեցին ռուսական կալվածատերերի վերջնական ամրացումը նվաճված շրջաններում:

Իվան Ահեղն առանձին ուշադրութիւն հատկացրեց բաշկիրական տերիտորիաների գրավմանը: Մասնավորապէս, այդ նպատակով 1574 թ. նա հիմնադրեց Ուֆա բերդը: Նույն այդ ժամանակ այլ տեղերում հիմնադրվեցին մի շարք ավելի մանր քաղաքներ, այդ թվում Ուրթում քաղաքը: Բերդերը ծառայում էին վորպէս բազա ռուսների առաջխաղացման համար, այդ շրջանների վերջնական նվաճման և ռուսական Ֆեոդալների կողմից անգլական բնակչութեան ճնշման համար:

Կազանի և Կազանի խանութեան նվաճման հետևանքով ռուսական կալվածատերերը ստացան մոտ մեկուկես միլիոն դեպտաին հրաշալի, Պերեմլետովի արտահայտութեամբ «հույժ պիտանի» հող: Վաճառականները ստացան աղետալիան շահալիտ ճանադարհ, վորը վոլդայի ու Կասպից ծովի վրայով Ռուսաստանը կապում եր Արևելքի տարրեր շրջաններին հետ:

Այդ ժամանակ Ստորախանի Թաթարական խանութեան մեջ տեղի յեր ունենում ներքին մեծ յերկպառակութիւն: Խաները ծեծկոտում էին մեկ մեկու: Թաթարական խաների մի մասը ռուսական բանակապետներ եր: Ստորախանի Ֆեոդալների մեջ գոյութիւն ուներ յերկու կուսակցութիւն՝ Մոսկովայինը և Դրիմ-

թուրքականը: Կազանի առումից հետո հաղթում և Մոսկվայի կուսակցությունը: Աստրախանին հարևան Նոգայան Հորդայում դեկավարությունը պատկանում ևր Մոսկվայի կողմնակիցներին: Աստրախանում այդ ժամանակ նստած ևր Յամգուրչեյ խանը, Մոսկվայի հակառակորդը: Մոսկվայի կուսակցությունը, հենվելով Նոգայի ներքին ոգնության վրա, վերջեց տապալել Յամգուրչեյին և նրա տեղը նստեցնել Մոսկվայի կողմնակցին: Նրանց ոգնության յեկով Իվան IV-ը:

1554 թ. Իվան Ահեղի առաջին արշավանքին 30 հազար զորք ուղարկվեց ընդդեմ Աստրախանի, ընդդեմ Յամգուրչեյ խանի: Պետք և ասել, վոր աստրախանցիները չպաշտպանեցին իրենց մայրաքաղաքը՝ նրանք փախան: Ինքը Յամգուրչեյն իր հպատակներին ավելի ստաջ փախավ Ազով՝ թուրքական սուլթանի պաշտպանության ներքո: Ռուսները ցար նշանակեցին Դերբիշ-Ալին, Աստրախանի՝ յերբեմնի տապալված մի ցարի, Մոսկվայի կողմնակցին, նրա մոտ թողին կազակների մի ջոկատ՝ պաշտպանության համար, և նրանից յերգում առան, վոր նա ամեն տարի հարկ կվճարի ուսական ցարին՝ 40 հազար ալթին դրամով (ալթինը հավասար և յերեք կոպեկի) և 3 հազար մեծ ձուկ: Բացի դրանից, Մոսկովյան զորամարն առաջ քաշեց այսպիսի մի պահանջ. յեթև այդ խանը մեռնի, ապա աստրախանցիները նոր ցարը պիտի վերցնեն Մոսկովյան ցարից:

Բայց 1556 թ. դարնանը Դերբիշ-Ալին անցավ Ղրիմի խանի կողմը, վորին հովանավորում ևր թուրքական սուլթանը: Ռուսական պետության դեմ կատարված այդ յեկույթը առիթ ծառայեց, վոր Իվան Ահեղը ստրելեցների նոր ջոկատներ ուղարկելը, վորոնք վերջնականապես նվաճեցին Աստրախանը: Այսպիսով, Վոլգայի ամբողջ մեծ ճանապարհը անցավ Մոսկովյան պետության ձեռքը: Կապիթալանի արևելի նվաճումը ապահովում ևր հետագա առաջխաղացումը դեպի իրան, Անդրկովկաս և դեպի Հյուսիսային Կովկաս:

Ձգտելով առաջ շարժվել դեպի արևելք, Իվան Ահեղն աշխատում ևր, և րավական հաջող, իրեն յենթարկել Հյուսիսային Կովկասի տերիտորիան: Այստեղ կային շատ մանր իշխանիկներ, վորոնք կախում էին իրար հետ: Այդ իշխանիկները կախման մեջ էին դրնվում Ղրիմի խանից: Յերբ Իվան IV-ը դրավեց Կազանն ու Աստրախանը, նրանք բոլորն աշխատում էին ստանալ նրա ոգնությունը՝ Ղրիմի Գիրեյներից պաշտպանվելու համար: XVI

դարի կեսերին չերեկզական և կարարդինական մի շարք իշխաններ ծառայութեան անցան Իվան IV-ի, Ահեղի մօտ: Հետագայում, 1560 թ. Իվան IV ցարը նույնիսկ ամուսնացավ՝ կարարդինական մի իշխանի աղջկա—Մարիյա Տեմրյուկովնայի հետ:

Իբ աներոջը, այսինքն Մարիյա Տեմրյուկովնայի հորը պաշտպանելու պատրվակով Իվան IV-ը՝ Ահեղը Թերեքի վրա կառուցեց մի շարք բերդեր, վորոնք Հյուսիսային Կովկասում Ռուսական պետութեան հետագա ծավալման բազա ելին ծառայում:

Այսպիսով, Թաթարների, մարինների, չուվաշների, բաշկիրների և Պոլովժյեյի ու Հյուսիսային Կովկասի մյուս ժողովուրդների հպատակեցմամբ Ռուսական ազգային պետութունը սկսում է վերածվել բազմադր, այսինքն՝ ինքնակալութեան կողմից կեղծվող զանազան ժողովուրդներին կաղմված պետութեան:

Իվան Ահեղը փորձում էր առաջ խաղալ դեպի արևելք, դրավել Իրանի տերիտորիան, բայց ստիպված էր նահանջել:

Պարսկական տերիտորիան նվաճելու փորձերը ցույց են տալիս, վոր Մոսկովյան պետութունն արդեն այն ժամանակ այնքան ուժեղ էր, վոր վոր առաջ խնդիր էր դնում նվաճել այնպիսի մի հզոր հարևանի, ինչպես պարսկական շահն էր:

ԿԱՊԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿԱՐԳՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԵՏ

XVI դարի կեսերին Ռուսական պետութունը ընդարձակում է իր կապերն Արևմտյան Յեմբուրայի հետ:

XV դարի վերջի և XVI դ. սկզբի աշխարհագրական մեծ հայտնագործութուններն ապահովեցին համաշխարհային պատմութեան թատերարենի վրա նոր տերութունների յեղնելը:

Իտալիայի փոխարեն առաջին տեղը դուրս յեկան Իսպանիան ու Պորտուգալիան, վորոնք դրավեցին դեպի Ամերիկա տանող ուղին և դեպի Հնդկաստան տանող նոր ճանապարհները: Համաշխարհային առևտրական ճանապարհների՝ դեպի Ատլանտյան ովկիանոս կատարված տեղաշարժումն իրենց շահերին ծառայեցրին Իսպանիան ու Պորտուգալիան: Անդլիան նոր ճանապարհ և վորոնում՝ դեպի Արևելք—դեպի Հնդկաստան: Անդլիական վաճառականները նոր չուկաներ են փորոնում և փորձում են Հնդկաստան թափանցել Հյուսիսային ճանապարհով՝ Պորտուգալիայից ու Իսպանիայից անկախ:

XVI դարի կեսերին հայտնի ծովագնաց Սերաստիան Կարտի նախաձեռնութեամբ Անդլիայում կազմվեց «Ձեռնարկու—վաճառա-

կաններէ ընկերութիւնն՝ անհայտ և նույնիսկ ծովային ճանապարհով ցարդ չալցելոված յերկրներ, հողեր, կղզիներ, պետութիւններ և արարպետութիւններ հայտնադորձելու համար»։ Անդլիացիները փորձում են անցնել այն ճանապարհով, վոր մեղանում կոչվում է հյուսիսային Մեծ ճանապարհ, այսինքն՝ այն ճանապարհով, վորը յուրացված է միայն բոլշէիկներէ կողմից այժմ, սոցիալիզմի դարաշրջանում։ Անդլիացիները՝ հյուսիսային այդ ճանապարհը բացելու փորձերը վերջացան անհաջողութեամբ։ Հյուսիսի աշխարհադորձելունը բոլորովին անհայտ եր նրանց անդլիացիներն, ինչպես հարկն է, չդիտելին նույնիսկ նորվեգական ափերը։ Չնայած դրան, Լոնդոնի միջանի վաճառականներ 1553 թ. հալլաքէցին Յ հազար ֆունտ ստերլինգ դրամաբի կապիտալ։ Այդ փողով պատրաստվեց մի արշավախումբ, բաղկացած յերեք նավից՝ «Յարի Հույս», «Լալ Ակնկալութիւն» և «Նեվարդ—Լալ Չեռնարկութիւն»։ Արշավախմբի գլուխ եր կանդնած վոմն Սյու Ռեկրուէրի։ Նա մեծագարմ մի աղնվական եր, ռազմական գործին մեծ դիտակ։ «Նեվարդ—Լալ Չեռնարկութիւն» նավի կապիտանն եր Ռիչարդ Չենսլորը, շատ խելոք, մեծ հարգանք վայելող մի մարդ։ Վորպես փորձված ծովագնաց և մեխանիկայի ու աստղաբաշխութեան գիտակ, Չենսլորը նշանակվեց ամբողջ արշավախմբի գլխավոր ղեկավար։ 1553 թ. մայիսի 11-ին արշավախումբն ուղևորվեց հեռավոր ճանապարհորդութեան։ Արշավախմբին մասնակցում էին 116 մարդ, այդ թվում 11 վաճառական։

1553 թ. ոգոստոսի սկզբին փոթորիկը ծովում ցաքուցրով արեց անդլիացիների խախուռ առադաստանալակները։ Յերկու նավ խորտակվեցին Կոլա թերակղզու Մուրմանի ափի մոտ։ Ամբողջ անձնակազմը, մոտ 100 մարդ, վոչնչացալ լնդախտից ու սառնամանիքներից։ Արշավախմբի պետն որադիրը վարում եր մինչև 1554 թ. հունվարը։ Միայն հետեյալ ձմեռը տեղական բնակիչները դառն խորտակվածների հետքերը և տեսան, վար յերկու նավ «Խարխիս Էն ձգել կանդառանում, իսկ նրա վրայի մարդիկ, բոլորը մեռած են, և նրանց վրա շատ ապրանք կա»։

1553 թ. ոգոստոսի վերջին արշավախմբի վերջին նովը մտալ Հյուսիսային Դվինայի գետաբերանը, մտտեցալ անհայտ ափերի, փորտեղ գտալ իրեն անձանոթ ձկնորաների։ Այդ ձկնորաները գուրս յեկան Ռուսական պետութեան բնակիչներ։ Չենսլորն իմացալ, վոր նա փոխանակ Հնդկաստանի, վորը դեպի ինքն եր դրովում առևտրական շահերի մեջ անկշտում անդլիական վաճառ-

կաններին, ընկել է Մոսկովիա, վորի մասին անդլիացիները բա-
վական մշուշապատ պատկերացում ունեյին:

Իվան IV-ը, իմանալով, վոր ինչ-վոր ոտաբերկրացիներ նա-
վով Մսկիտակ ծով են յեկել, հրավիրեց նրանց իր մոտ Մոսկվա:
1553 թ. նոյեմբերին Չենսլորն ուղևորվեց Մոսկվա և այնտեղ
մնաց մի քանի ամիս: Նրան ընդունեց ցարը, և նա հայրենիք վե-
րադարձավ ռուսական ցարի՝ անդլիական Թադուհի Մարիյա
Արյունահեղին դրած բարեկամական նամակով:

Իր ճանապարհորդության արդյունքների մասին Չենսլորի
արած հաղորդումից հետո «ձեռնարկու-վաճառականների» ընկե-
թությունն անդլիական Թադուհուց ստացավ Ռուսպիան պետու-
թյան հետ առևտուր անելու բացառիկ իրավունքի հատուկ հրո-
վարտակ: 1555 թ. սկզբին կազմվեց անդլիական վաճառականների
հատուկ «Մոսկովյան ընկերութուն», վորն իր ձեռքում մենա-
շնորհի առարկա դարձրեց Ռուսաստանի հետ կատարվող առևտու-
րը: Նրա կազմի մեջ մտան 207 բաժնետերեր: Նրանց թիվը հե-
տագայում արագորեն աճում և և 1565 թ. հասնում և մինչև 400
մարդու: Առևտրական ամուր կապեր են հաստատվում Ռուսաս-
տանի և Անգլիայի միջև: Ռուսաստանից Անգլիա են արտահան-
վում կաշի, ճարպ, մեղրամոմ, ձյութ, մորթիներ, կանեփ, վուշ
և այլն:

Անդլիացիները փորձում եյին Մոսկովիայում դերմանական և
հոյանդական գործվածքները փոխարինել իրենցով, անդլիակա-
նով: Նրանք Ռուսաստան եյին բերում մահուդ, շաքար, թուղթ և
գանաղան ուղղամթերքներ: Իվան IV-ի Թադավորության վեր-
ջում Հյուսիսային Դվինայի դեպարեմանում, ուր սովորաբար
գալիս եյին անդլիացիները, կառուցվեց ռուսական առաջին ծա-
վային նավահանգիստ Արխանգելսկը: Անդլիացիներն իվան Ահե-
ղից մեծ արտոնություններ ստացան: 1555 թ. անդլիական առե-
տրական ընկերությունը իվան IV-ից չնորհադիր ստացավ իրա-
վունք ունենալու ամբողջ Ռուսաստանում աղատ ու անմաքս առե-
տուր անելու համար: Անդլիական վաճառականներն աղատվեցին
առևտրական մաքսերից. նրանց համար սահմանեցին հատուկ դա-
տարան, յենթարկված հենց իրեն ցարին. նրանք իրավունք ունե-
յին ապրանքներ տեղափոխել ուր վոր ուզենային, ընդհուպ մին-
չև Սամարգանդ: Սովորաբար նրանց ճանապարհն այս եր'
Պոլիսակ ծովով, ապա Վոլոգդայով դեպի Յարոսլավ և այնտե-
ղից Վոլգայի վրայով նավերով մինչև Կասպից ծովը: Այսպես
եյին նրանք կապվում Արևելքի հետ:

1557 թ. անգլիական վաճառականների մի ամբողջ արշավախումբ «Մոսկովյան ընկերության» գործակալ Անտոնի Զենկինսոնի գլխավորությամբ չորս նավերով անցավ Աստրախան։ Արշավախումբն այնտեղից շարժվեց դեպի Արևելք, Խիվա ու Բուխարա, և այնտեղ վաճառեց իր ապրանքները։ 1562 թ. նույն այդ Զենկինսոնը Վոլգայի ճանապարհով Իրան անցավ և պարսկական շահից մեծ արտոնություններ ստացավ անգլիական վաճառականների համար։ 1558-ից մինչև 1581 թ. ընկած ժամանակաշրջանում յոթ արշավախումբ պատրաստվեց դեպի Արևելք։ Նրանցից մեկը՝ Բուխարա և վեցը—Իրան։

Անգլիական վաճառականները Իրան ելին ներմուծում մահուդ, բրդե գործվածքներ, կլայել, պղինձ, պղնձե անոթներ։ Իրանից նրանք արտածում էին հում մետաքս, տախտեղ, իմրիլ և այլ համեմունքներ, բրինձ մարդարխ, թանդալին քարեր, դորդեր և այլն։ Անգլիացիներն իրենց ապրանքները վաճառում էին շատ բարձր գնով։ Այդ առևտրի հետևանքով նրանք չափազանց մեծ շահույթներ էին ստանում։ Անգլիական ընկերության գործակալներից մեկի ղեկույցով մենք կարող ենք հաստատել, վոր այն մահուդը, վորը Անգլիայում կտորը վաճառվում էր 6 ֆունտ ստերլինգով, Նիժնի-Նովգորոդում գնահատվում էր 17 ֆունտ ստերլինգ։ Դուրս է դալիս, վոր անգլիացիները ստանում էին համարյա 300% շահույթ։ Ռուսաստանում կատարած առևտրից անգլիացիները պակաս չա՛հ չէին ստանում, քան իսպանացիները Հնդկաստանում կամ Ամերիկայում։

Ինչ վերաբերում է Ռուսական պետության վրայով դեպի Ասիա տանող ճանապարհին, ապա այն բաժանված չէր երեք։ Հարկավոր էր անցնել մինչև Սպիտակ ծով, իսկ Սպիտակ ծովից—Աստրախան։ Սպիտակ ծովից մինչև Աստրախան տանող այդ ճանապարհը ձմեռը սովորաբար տևում էր 46 որ։ Բայց այդ ճանապարհն, այնուամենայնիվ, ավելի կարճ էր, քան թե իսպանացիների՝ մինչև Հնդկաստան կամ Ամերիկա տանող ճանապարհը, վորն այն ժամանակվա հաղորդակցության միջոցների պայմաններում նրանցից խլում էր 2—3 ամիս։ Իրենք անգլիական վաճառականներն ընդգծում էին, վոր իրենց համար բավականին հարմար է Իրանի հետ առևտուր անել Մոսկովիայի վրայով։ Նրանք ստում էին, վոր ավելի արագ կապ ունեն Արևելքի հետ, քան այն ունեն իսպանացիներն ու պորտուգալացիները։ Անգլիացի Մ. Լոկկի որագրում, վորը վերաբերում է 1575 թ., ստանձնա-

պէս ընդգծվում է Անգլիայի՝ Ռուսաստանի հետ կառարած առևտրի ոգուտը:

1555 թ. մի ամբողջ նախադրման ուսական առաջին դեպքան Ռաիպ Նեպեյայի հետ միասին ուղևորվեց դեպի Անգլիա: Ծանր ճանապարհորդութունից հետո Ռաիպ Նեպեյան վերջապես ընկավ Անգլիա: Նա համաձայնության յեկավ անգլիական թագուհու հետ, վոր ուս վաճառականներն իրավունք են ստանում անմաքս առևտուր անելու, տներ կառուցելու պահեստների համար, ստանում են շատ արտոնություններ Անգլիայում: Այնտեղից նա իր հետ բերեց զանազան վորակավորման շատ մասնագետներ: Գործելը՝ առևտրական ընկերության գործակալ, հետո անգլիական դեպքան Ռուսաստանում, իր «Հուշիկներ XVI դարի Մոսկովիայի մասին» գրքում գրում է, վոր Իվան IV-ը «Անգլիայից բերել ավելի հմուտ շինարարներ, ճարտարագետներ, հյուաններ ու վորմնադիրներ, վոսկերիչներ, բժիշկներ, դեղագործներ և այլն»:

Նույն ալյո ժամանակ Անգլիայից Ռուսաստան յեկավ բժիշկ, մաթեմատիկոս և աստղագաղչի Բոմելին: Ճարտար մարդ լինելով, նա բավական արագորեն առաջ դնաց Իվան Ահեղի որով, իր համար հեղինակություն նվաճեց և գործում էր վորպէս թույներ պատրաստող՝ թագավորին դավաճանողներին թունաւորելու համար:

Հարկավոր է նկատել, վոր Իվան Ահեղը, ինչպէս ընդգծում են բոլոր ուսարերկրյա գրողները, շատ սիրալիր էր դեպի ուսարերկրացիները, չափազանց հոգ էր տանում, վոր ուսարերկրացիները գային Ռուսաստան, նրա հետ գործարար, առևտրական և ամեն տեսակի-այլ կապեր ունենային, ծառայության մնային Ռուսաստանում: Նույնիսկ գերմանական լրտես Հենրիխ Ծառգենը¹, լինելով Իվան Ահեղի թշնամին, ասում էր այդ մասին:

Ծառգենն ընդգծում էր, վոր Ռուսաստանում այլերկրացիները մեծ արտոնություններ են ստանում, նրանց մեծ ոոճիկ են տալիս, լավ տներ են հաուկացնում Բովլանովկայում (արվարձան՝

¹ Հենրիխ Ծառգեն, գերմանացի, Ռուսաստան յեկավ վորպէս գերմանական կայսրի լրտես, նպատակ ունենալով պարզել Ռուսաստանի ուղղման թուլությունները, Ռուսաստանի նվաճման ճանապարհները և այլն: XVI դարի Մոսկովիայի մասին գրած նրա գրքը մի զեկուցողի էր գերմանական կայսրին այն մասին, թե ինչպէս կարելի չէ նվաճել Մոսկովյան պետությունը: Գրքի առաջին գլուխը ամբողջովին նվիրված է դրան: Յերկրորդ գլուխը կոչվում է «Մոսկովիան կայսերական պրավիցիա դարձնելու պլանը»: Ծառգենը մանրամասն չարագրում էր, թե ինչքան հարկավոր է մարդ ուղարկել Սպիտակ ծովը

այլերկրացիներին համար Յառաջայի գետաբերանում), տալիս են թանգազին կափտաններ՝ տակը սամուլբի մետաքս, հագուստ և այլն: Ողետները ցարական մենաշնորհ եյին, բայց ոտարեկրացիներին թույլատրվում էր սեփական ողետներ պահել: Ամեն տեսակի մաքսատուրքերից նրանք ազատվում էյին: Դրա փոխարեն ոտարեկրացիներին մահվան պատիժ էր սպառնում, յեթև ոռաններն իմանային, վոր նրանք մտադրվում են հետ վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Իվան Ահեդն ու ազնվականները յեկվոր ոտարեկրացիներին պահանջում էյին Ռուսական պետությանը ծառայել համառամությամբ ու մինչև վերջը:

1548 թ. սկզբին Իվան Ահեդն արտասահման և ուղարկում մի վրան գերմանացի Շլիտտեյին, վորը նրա մոտ ծառայության մեջ էր գտնվում, վորպեսզի նա իր համար մարդիկ բերի՝ Ռուսաստանում ծառայելու: Շլիտտեն այնտեղ վարձում և 123 մարդ, վորոնց մեջ կային ռազմական ինժեներներ, բժիշկներ և այլն: Բայց նրանց բոլորին էլ Լիվոնիան թույլ չտվեց անցնել:

Լիվոնիան ամեն կերպ ջանում էր արգելակել ոռանների յեկքը զեպի Արևմուտք, խանգարում էր այլ յերկրների հետ հառադատելիք նրանց կապերին: Այդ պատճառով նա Ռուսաստանի համար հավաքադրված մասնազետներին թույլ չտվեց անցնել:

ԼԻՎՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռուսական արտասահմանյան սոուտրի դարդացման հետ սերտ կապի մեջ և գտնվում նաև Լիվոնական արտերազմը: Դա Իվան Ահեդի արդարին քաղաքականության ամենախոշոր միջոցառումն էր:

Ռուսաստանին նավահանդիստ էր հարկավոր Բալթիկ ծովի ափին, Փիննական ծոցում: Հենց դրան էլ ձգտում էր Իվան IV-ը, բայց միայն Պյոտր I-ին հաջողվեց XVІІІ դարի սկզբին յեկք ոտանալ զեպի Բալթիկ ծովը: Ռուսաստանին՝ Արևմտյան Յեվրոպայի հետ ունեցած կապն ուժեղացնելու համար, արտասահմանի հետ

դրավելու համար, ինչ և պետք Պոլտին ու Նովոգորոդը դավթելու համար: Նա Ռուսաստանում հայտնվեց 1564 թ.: Սկզբում աշխատում էր փորպես դեսպանական պրեկտի թարգման, յեղել և պանդոկապետ, այնուհետև դարձավ կաքվածատեր, հետո ծառայության մտավ Իվան Ահեդի մոտ, յեղել և ուղբիչիկ: Ուղբիչինայից ոգավեց, վորպեսզի հարստանալ ինչպես պետքն և: Դրանից հետո դարձավ վաճառական և, վերջապես, հետ գնաց արտասահման: Այնտեղ նա Ռուսաստանի նվաճման իր պլանը ներկայացրեց գերմանական կայսրին:

կատարվող ուսական առևտուրն ընդլայնելու համար նախահանդիսաւ եր հարկավոր վոչ թե Սպիտակ ծովի, այլ Բալթիականի ափին: Հենց դրա մեջ ել թաղնիւած և Լիվոնական պատերազմի պատճառը:

Լիվոնիան գտնվում եր Մոսկովիայից Արևմտյան Յեվրոպա տանող ճանապարհների վրա: Ֆիննական ծոցի հարավային ծովափը և Ռիգայի ամրոցը ծոցն անմիջականորեն սահմանակցում էյին Արևմտյան Յեվրոպայի հետ: Լիվոնիան չեւ թույլատրում անցնել այն մարդկանց, վորոնց արտասահմանում համաքաղաքում էյին Ռուսաստանի համար, նա խանգարում եր ուսական առևտրին: Նարվան ու Ռեվելը և, վերջապես, Ռիգան, բայց առանձնապես Ռեվելն ու Նարվան, — առևտրական յերկու խոշորագույն քաղաքներ, — ամեն կերպ ջանում էյին իրենց ձեռքը վերցնել Ռուսաստանի առևտուրն արտասահմանի հետ և ուսւ վաճառականներին հնարավորութուն չէյին տալիս, վոր ապրանքներն իրենք վաճառեն արտասահմանում: Ռուս վաճառականները զրկվում էյին վոչ միայն ապրանքներից, այլ հաճախ նաև կյանքից: Լիվոնցիներն ամեն կերպ կասեցնում էյին արտասահմանյան ապրանքների առաքումը դեպի Ռուսաստան և առանձնապես արգելադրում էյին զենքի առաքումը, վարը Ռուսաստանն ստանում եր Սնդիկայից:

Ի՞նչ եր ներկայացնում իրենից Լիվոնիան: Լիվոնիան — այդ այժմյան Նստոնիայի, Լատվիայի և մասնակիորեն Լիտվայի շրջանն է: XII դարի վերջին այդ շրջանը՝ Ռիգայի և Ֆիննական ծոցերի ափերը մուտք գործեցին գերմանական շուն — ասպետները, ինչպես անվանում ե նրանց Մարքսը: Նրանք իրենց յենթարկեցին տեղական բնակչությանը — լիվերին, էստերին, յատերին և ուրիշ: Նրանք հափշտակեցին Ռիգայի ծոցի ամրոցը ափը և Ֆիննական ծոցի հարավային մասը: Զավթած հողերում նրանք կալմակերպեցին սուսերակիրների իրենց զինվորա — ասպետական որդեներ և իրենց Լիվոնիա պետութունը:

Գերմանական ասպետ — ազնվականները համարվում էյին կուսակրոններ և միավորված էյին ավանտյուրիստների ու կողոպտիչների կրոնա — ոսպական մի կազմակերպության մեջ, վորը կոչվում եր որդեն: Մերձրայթյան հողերը հափշտակող գերմանական ազնվականների գլխավոր որդենը կոչվում եր Տեստնական: Լիվոնիայի նվաճողները կազմեցին իրենց որդենը, վորը համարվում եր Տեստնականի բաժանմունք և ցաացավ Մուսերակիրների որդեն անունը — նրանց խորհրդանիշը յերկու խաչաձևված սրերն էյին: 1237 թ. յերկու որդենները միավորվեցին:

Գերմանական ասպետները, գավթելով Մերձբալթյան հողերը, փորձում էյին առաջ խաղալ դեպի ուսական տերիտորիան, բայց 1242 թ. Չուգ լճի սառուցները վրա իջնան Ալեքսանդր Նեվսկին կործանիչ հարված հասցրեց գերմանական անդամներին և նրանց հետ չպրտեց ուսական հողից:

Լիվոնական դեսպանները 1554 թ. յեկան Մոսկովիա, վորպեսզի վերանորոգեն դեռ Իվան IV-ի նախորդների կողմից 1503 թ. կնքված գինադադարը: Իվան IV ցարը Լիվոնիայից պահանջում էր վճարել այն հարկը, վորը պետք է վճարեյին ուսաներին նովգորոդցիների կողմից XIII դարում ջախջախված սահմանամերձ Դերպտի մարզի գերմանական ասպետները: Նա պահանջում էր նաև Արևմտյան Յելլոպայի հետ Բալթիկ ծովի վրայով ազատ առևտուր անելու իրավունք Ռուսաստանի համար,— ոտարեկրացիների ազատ անցկացում դեպի Մոսկովիա և հրաժարում Լեհաստանին ու Լիտվային ոգնելուց այն դեպքում, յեթև Ռուսաստանը պատերազմ սկսի նրանց դեմ:

Գերմանացիներն Իվան IV-ին խարեյին, նրանք խորամանկության դիմեցին: Համաձայնվելով բնդունել պահանջը, վորպեսզի ժամանակ չահեն, նրանք 1557 թ. ռազմական դաշինք կնքեցին Լեհաստանի հետ: Այն ժամանակ Իվան Ահեղը պատերազմ սկսեց Լիվոնիայի դեմ: Նա հույս ուներ հաջողություն ունենալու, լավ տեղյակ լինելով Լիվոնիայի ներքին թուլության մասին: Լիվոնիայի ներքին թուլության պատճառն այն էր, վոր այնտեղ շատ ուժեղ էյին հակասությունները մի կողմից՝ Մերձբալթյան հողերը նվաճողներին—գերմանական ֆեոդալներին և մյուս կողմից՝ Լատոնական ու լատիշական ճնշված գյուղացիության միջև: Խորը առելությունը դեպի չունասպետները տարեցտարի աճում էր նրանց կողմից տանջվող յերկրի բնիկ բնակչության մեջ: Դրանից դատ, Լիվոնիայում սուր հակասություններ գոյություն ունեյին ֆեոդալներին և այնպիսի քաղաքների վաճառականական վերնախավի միջև, ինչպես էյին Ռիգան, Ռեյկին ու Ելբինգները:

1558 թ. հունվարին Իվան IV-ը ուսական զորքերը Պսկովի կողմից չարժեց դեպի Լիվոնիայի տերիտորիան:

Լիվոնիայի դեմ մղվող պատերազմը սկզբում բավական հաջող էր Իվան Ահեղի համար: Ռուսական զորքերը գրավեցին մոտ 200 վերստ տարածությամբ տերիտորիա, իսկ 1558 թ. ապրիլից թնդանոթային ուժեղ պաշարման յենթարկեցին Նարվան: Նարվան այն ժամանակ առևտրական խոշոր նավահանգիստ էր գրեթե

Ֆիննական ծոցի ափին, այստեղ եյին դալիս վաճառականները Ֆրանսիայից, Հոլանդիայից, Անգլիայից, դերմանական քաղաքները: Բայց ամենազլխավորն այն եր, վոր Նարվան հանդիսանում եր Բալթիկ ծովի Ֆիննական ծոցի բանալին: Ռուսներն ամեն որ միջանի հարյուր յերկաթե ու քարե ուղիներ եյին բաց թողնում քաղաքի վրա: 1558 թ. մայիսի սկզբին Նարվան անձնատուր յեղավ: Իվան Ահեղն առատ ավար ստացավ—ուկելյան, հանդայան և այլ վաճառականների ապրանքները:

Նարվայի առումից հետո Իվան Ահեղը ցնծում եր: Նա անհպաղ ամրացրեց Նարվան, վորովհետև հրաշալի հասկանում եր, վոր այն կսկսեն հետ առնել:

Նարվայում ուսաների հեղինակությունն ամրացնելու համար անցկացվեցին քաղաքական բնույթի միջոցառումներ: Իվան Ահեղը Նարվայի բնակիչներին իրավունք տվեց ազատ, անմաքս առևտուր անելու ամբողջ Ռուսաստանում, Նարվան ազատեց զինվորական ոթեանումներից, արգելեց զորքերին կողոպտել բնակիչներին: Զորքը պետք և պաշտպաներ Նարվայի բնակիչների շահերը: Նարվայի շուրջն ապրող գյուղացիներին Իվան Ահեղը տվեց հացահատիկ ցանքի համար, հաց՝ ապրուստի համար և ձիեր՝ դաշտերը մշակելու համար: Այդ պատճառով ել Նարվա քաղաքի «հասարակ մարդիկ» պաշտպանում եյին Իվան Ահեղին և բոլորովին չեյին ուզում նորից անցնել դերմանական տիրապետության տակ: Այդ հեռատես քաղաքականությունը ցույց և տալիս Իվան Ահեղի պետական ու գիմանադիտական մեծ ընդունակությունները:

1558 թ. հուլիսին Իվան IV-ը յերկրորդ հաղթանակը տարավ: Դերպտը, կամ այլ կերպ՝ Յուրեը, Լիվոնիայի խոշոր առևտրական քաղաքն ու քաղաքական կենտրոնն, անցավ ուսանների ձեռքը: Ռուսներն այստեղ գրավեցին մեծ քանակությամբ հրետանի—ավելի քան 500 թնդանոթ:

Այստեղ Իվան Ահեղը նույն քաղաքականությունն եր անցկացնում, ինչ վոր նաև Նարվայում: Դերպտի բնակիչները ստացան ինքնավարություն, ազատ առևտրի իրավունք: Կողոպտել վորձուղ չինթրոնները յենթարկվում եյին պատժի, ընդհուպ մինչև մահապատիժը: Բնակիչների մեջ հեղինակություն նվաճել, վորպեսզի իր իշխանությունն ամրացնեի Լիվոնիայում,—ահա թի ինչի յեր ձգտում Իվան Ահեղն իր զորավարների միջոցով:

Մենք ունենք ոտաբերկրացիների մի շարք հաղորդապրություններ Լիվոնիայի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմի առ-

թիվ: Ֆրանսական մի հայտնի գրող, յեկեղեցական նշանավոր ու-
ֆորմատոր Կարլինին ուզղած նամակում հաղորդում էր, վոր
մոսկովյան թագաւորը շուտով կգրավի ամբողջ Լիւովնիան: Նա
գրում էր, վոր Իվան Ահեղը—սաղմատենչ ու քաջարի մարդ է:
«Յեթե Յելքոպայում վորեւե մի տերության վիճակված է աճել,
սպա հենց սրան է վիճակված», —մասնաշուկում էր նա յեզրափա-
ման մեջ, նկատի ունենալով Ռուսաստանը:

Յեկրոպական տերությունները հասկացան Մոսկովյան պե-
տության նշանակությունը, նրա ուժն ու հզորությունը, վորն
արտահայտված էր մասնավորապես արտաքին ակտիւ քաղաքա-
կանության մեջ:

Լիւովնական տարեգիր Բարտաղար Ռյուսովը իր ժամանա-
կագրության մեջ նշում էր, թե ինչու ուսաներին հաջողից մի
շարք հալթանակներ տանել Լիւովնիայում: Ռյուսովը, չնայած
վոր Ռուսաստանի քաղաքական թշնամին էր, ընդգծում էր ուս-
սական գինւորների ասանձնակի քաջությունը. «Առաջին, ուս-
ները աշխատող ժողովուրդ են: Անհրաժեշտության գեղջում
ուսան անխոնջ է ամեն տեսակ վասնզավոր ու ծանր աշխատան-
քում... նրանք բերդում գիմանում են մինչև վերջին մարդը,
ալեւի շուտ կհամաձայնեն, վոր ասանց քաղաքության ամենքն
էլ մեռնեն, քան ուղեկցուրդով ոտար յերկիր գնան»: Նա ընդ-
գծում է ուսական գինւորների քաջությունը, տոկունությունը
և անխոնջությունը և ասում, վոր Ռուսաստանի Լիւովնիայի գեմ
մղած պատերազմի հաջողությունների պատճառն այդ էր: Նա
ինքն էլ համեմատում է ուսակերին իգրմանացիներին—Լիւովնիայի
տերերի հետ—«Իսկ իգրմանացիների համար բոլորովին միևնույն
է, թե վորտեղ կապրեն, միայն թե հնարավորություն լինի լիա-
սատ ունել ու խմել»:

Լեհական շլյախտիչներից մեկը, պատմարան Գեյդենշտեյնը
(լեհական թագավոր Ստեփան Բատորիի անձնական քարտուղա-
րը), նույնպես Ահեղի յերգվյալ թշնամին, 1584 թվին գրեց «Հու-
շիկներ Լիւովնական պատերազմի մասին»: Այդ հուշիկներում նա
ընդգծում էր, վոր Ահեղը ստեղծեց վիթխարի մի տերություն:
Նա նշում էր, վոր ուս ժողովուրդը պատերազմի ժամանակ ան-
հավատալի հաստատակամություն է ցույց տվել բերդերը պաշա-
տանելիս և պահպանելիս, իսկ փախստակներ ուսների կողմից
ընդհանրապես շատ քիչ են յեղել: Նույնիսկ ինքը լեհական թա-
ղաւոր Ստեփան Բատորին, ինչպես պատմում է ոտարեկրացի

Պոսեյինը, զարմանում էր ուսական զինվորների քաջության վրա:

Ամբողջ Յեվրոպան և ամենից առաջ Ռուսաստանի՝ Բալթիկ ծովի կողմից մերձավորագույն հարևանները, այսինքն՝ Գերմանիան, Շվեդիան, Դանիան և Լեհ-լիտվական պետությունը մեծ յերկյուղով եյին նայում Ահեղի հաջողությունների վրա, վորովհետև Շվեդիան ու Դանիան, ինչպես և Լեհ-լիտվական պետությունը իրենք եյին շահագրգռված Լիվոնիայի զավթմամբ: Այդ պատճառով նրանք Ահեղի նկատմամբ վարում եյին ակնհայտորեն անբարյաղակամ քաղաքականություն:

Լիվոնիան 60-ական թվականների սկզբին «կռվախնձոր» էր հյուսիս-արևելյան Յեվրոպայի խոշոր տերությունների միջև: Նա, ով իշխում էր Լիվոնիային, իշխում էր Բալթիկ ծովի վրա, նա իր ձեռքումն էր պահում Ֆիննական ծոցը: Տարբեր պետությունների շահերը խճճվում եյին Լիվոնիայում, և պատահաբար չէ, վոր Լիվոնական հարցը—այդ XV դարի յերկրորդ կեսի Յեվրոպայի համար դիվանագիտական հիմնական հարցն էր:

Վախենալով Բալթիկ ծովում Ռուսաստանի ձեռք բերած հաջողություններից, գերմանական վաճառականներն ու ֆեոդալները սկսեցին մտածել Ռուսաստանին բլոկադայի յենթարկելու մասին: Նրանք արդեիցին կայսերական քաղաքների առևտուրը Նարվայի հետ: Ճիշտ է, գրանից ավելի շատ տուժում եյին իրենք կայսերական քաղաքները, քան ուսականները, բայց այդ՝ գերմանացիների կողմից Ռուսաստանը բլոկադայի յենթարկելու բացահայտ փորձ էր: Այդ—պատերազմի մեջ խոռոխելու և Մոսկովիայի պետությունն արտաքին քաղաքականությանը դիմադրություն ցույց տալու փորձ էր:

1560 թ. ոգոստոսին Վալկա քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ Լիվոնական որդենի վերջին ճակատամարտը ուսական զորքերի հետ: Լիվոնացիները ջախջախվեցին: Ռուսական բանակին հաջողվեց բավական արագ գրավել Լիվոնական պետության խոշոր բերդերից մեկը—Ֆելլին քաղաքը և զավթել մի քանի ավելի մանր բերդեր ևս: Նարվայի, Դերպաի ու Ֆելլին բերդի գրավումից հետո Լիվոնիայի հիմնական մասը ուսաների ձեռքն անցավ:

Ռուսական զորքերի հաղթությունների հետևանքով տեղի ունեցավ հենց իրեն որդենի քայքայումը: Այն ժամանակ հզոր դարձած Շվեդիան իր տիրապետության տակ է առնում Ռիվելը—Լիվոնիայի խոշորագույն ծովային նավահանգիստներից մեկը: Լեհաստանն իր տիրապետության տակ է առնում Ռիգան:

Դանիան վերցնում և Պերնովը: Լիվոնիայից մնում և միայն փոքրիկ Կուրլանդիան: Նա հայտարարվեց Լեհաստանից Ֆեոդարական կախվածութեան մեջ զանազան դժուրութեան:

Սկսվեց Լիվոնիայի համար մղվող պայքարի նոր ետապը: Ռուսները ստիպված էյին արդեն պայքարել վոչ թե մենակ Լիվոնիական որդենի դեմ, այլ միքանի պետութեաններ՝ Լեհաստանի, Շվեդիայի ու Դանիայի դեմ: Շվեդիան այն ժամանակ բռնում էր վոչ միայն այժմայն Շվեդիայի տերիտորիան, այլև Ֆինլանդիայի տերիտորիան և ամենահզոր պետութեանն էր Յեկոպայի հյուսիսում: Լեհաստանն այն ժամանակ դաշն էր կապել Լիվոնիայի հետ, ստրկացրել էր Բելոռուսիան և Ուկրաինան: Նա Ռուսական պետութեան ամենաուժեղ թշնամիներից մեկն էր և ձգտում էր նոր տերիտորիաներ զավթել:

Հենվելով իրենց դաշնակիցների վրա, լիվոնցիները 1561 թ. նորից կռիվ սկսեցին Մոսկովյան պետութեան դեմ: Հենց 1561 թ. Լեհաստանը պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին:

1562 թ. դեկտեմբերին Իվան Ահեղը վիթխարի քանակութեամբ զորք կենտրոնացրեց Մոժայսկի տակ (մինչև 80 հազար): Բայց միացյալ զորքերից ուսուները մի շարք պարտութեաններ կրեցին: Յերբ գլխավոր հրամանատար Կուրբակին Նեվելի տակ ջախջախվեց, Ահեղի մեջ կասկած ծագեց գլխավոր հրամանատարի և մյուս զորավարների դավաճանութեան մասին: Նա վճռեց անձամբ գլխավորել ուսուական զորքը: 1563 թ. փետրվարին Իվան Ահեղին հաջողվեց առնել Պոլոցկը, վոր այն ժամանակ հանդիսանում էր բելոռուսական խոշոր քաղաք, գրավված Լեհաստանի կողմից, և հասնել մինչև Վիլնո: Այսպիսով, Ահեղը տիրեց Լեհիստվական պետութեան բաժանանին զգալի տերիտորիային:

Շուտով բացվեց խոշոր վտոչիննիկ-բոյարների դավաճանութեանը: 1564 թ. հունվարին ուսուական զորքի աչքի ընկնող պետերից մեկը—Անդրեյ Կուրբակին, վորը Դերպտի ուսուական կայսրորդի հրամանատարն էր, փախավ վորպես դավաճան լեհական թագավորի մոտ: Նա փախավ վոչ մենակ, այլ 12 ուրիշ դավաճան-բոյարների հետ, վորոնք առաջ ուսուական բանակի խոշոր հրամանատարներն էն յեղել: Կուրբակին անհապաղ իր ոգնութեանն ստաջարկեց լեհական թագավորին, սկսեց հրամանատարութեանն անել 15 հազար մարդուց բաղկացած լեհական զորքերի ջոկատին, հարձակվեց ուսուական տերիտորիայի վրա, թալանեց Վելիկիյե Լուկին և հետ գնաց: Կուրբակին լեհական թագավորից պահանջում էր անհապաղ հարձակվել Մոսկովիայի վրա: Նա գըր-

դեց նաև Ղրիմի խանին հարձակվել Մոսկովիայի վրա, այսինքն պայքարի ակտիվ դավաճանական քաղաքականություն եր վարում Մոսկովիայի դեմ:

Անձամբ իման Ահեղին հասցեադրած նամակում կուրբսկին խիստ սուր կերպով եր հանդես գալիս Ահեղի քաղաքականութեան դեմ, հարձակվում եր Մոսկովայի իշխանների ամբողջ ցեղի վրա, հայտարարելով, վոր նա յեղել և յեղարարասպան, արյունախում ցեղ, «ի ծնե դաժան որինաղանցութեան ու հեշտասիրութեան մեջ»: Ահեղին նա անվանում եր տիրան և առանձնապես նրա վրա հարձակվում եր այն բանի համար, վոր նա իրեն ոգնականներ եր հաղաքում վոչ թե ազնվազարմ բոյարութեանից, այլ քահանայորդիներից, հասարակ ժողովրդից: Դրանով կուրբսկին արդարացնում եր իր դավաճանությունը: Նամակը վերջանում ե մի հաղորդադրութեամբ, թե այն գրված և «Վորմերում, իմ թագավոր Ալեքսանտի քաղաքում»:

Ի պատասխան այդ լիտի նամակին իման Ահեղը 105 էջից բողկացած մի յերկար գրութեան և շարադրում: Այդ՝ իշխան կուրբսկուն ուղղված այն նշանաւոր գրութեանն և, վորի մեջ իման Ահեղը «հաճոյախոսութեաններ» եր փոխանակում իշխանի հետ, կոչելով նրան շուն ու դավաճան:

Իման IV-ն ընդգծում եր, վոր ազնվատոհմ իշխանների մահապատիժներն արդարացի չեն, վորովհետեւ դավաճանների հետ այլ կերպ չի կարելի վարվել:

Կուրբսկու և մյուս զորավարների գործած դավաճանությունը Լիվոնիայի դեմ մղած պատերազմում իթան հանդիսացավ, վոր իման IV-ն ավելի վճռական պայքարի անցներ խոշոր փոռչիննիկ-բոյարների դեմ, վորոնք ձգտում եին նրա ինքնակալ իշխանութեանը սահմանափակել:

Ո Պ Ր Ի Չ Ն Ի Ա Ն

1564 թ. գեղտեմբերին իման IV-ն ընտանիքով անսպասելիորեն մեկնեց Կոլոմենսկոյե գյուղը, իսկ այնուհետեւ ուղեւորվեց ավելի հեռու—Ալեքսանդրովսկայա ավանը, վորը Մոսկովայից 115 կիլոմետրի վրա լի (այժմ Ալեքսանդրով քաղ.): Այնտեղից նա նամակ գրեց բոյարներին, թե այլեւ չի կարող հանդուրժել այն գրութեանը, վորը գոյութեան ունի Ռուսիայում:

Իման IV-ը նամակ գրեց նաև Մոսկովայի պոռտդին, վոր բոյարները դավաճանում են նրան ու ինքնադլխութեան անում, իսկ

վաճառականներից ու ժողովրդից նա դժգոհ էի, «նրանց դեմ զայրույթ էի տածում»:

Մոսկվայի պոստդը պաշտպան կանգնեց Իվանին: Նամակի ընթերցման ժամանակ հրապարակում գոռում եյին, վոր ցարը վերադառնա ու թագափորություն անի, վոր նրանք թագափորի դավաճաններին ճին պաշտպանում և իրենք կոչնչացնեն նրանց: Յարի մոտ ուղարկվեց բոյարներից, բարձր հոգևորականությունից, պրիկազների մարդկանցից ու վաճառականներից կազմված մի դելեգացիա: Նա համաձայնվեց վերադառնալ ու թագափորել այն պայմանով, վոր լիակատար ազատություն ունենա դատատան տեսելու դավաճան-բոյարների դիմին: Բոյարները համաձայնություն տվին դրան ել: Իվան Ահեղը վերադարձավ 1565 թ. հունվարին և սկսեց անցկացնել ուրիշներնայի իր քաղաքականությունը:

Ուրիշներնայն պայքարի միջոց հանդիսացավ այն կարվածատեր ազնվականության համար, վորի վրա հենվում էր Իվանը, պալքար, վորը մղվում էր հողին և ճորտ գյուղացիներին տիրելու համար, կենտրոնացված ինքնակալ իշխանության հետագա ամրապնդման համար ընդդեմ իրենց վտաճիհաններում վորպես փոքրիկ թագափորներ նստած բոյարների, ընդդեմ ինքնակալ իշխանությունը սահմանափակելու նրանց ձգտման:

Պետության մի մասը (հիմնականում պետության կենտրոնական և հյուսիսային շրջանները, նախկին ուգեյային իշխանությունները և այդ իշխանությունների կենտրոնները՝ Մոսկվա, Սուզդալ, Շույան, Գալիչը, Վոլոգդան, Ստարայա Ռուսան, Բեռեվը, Վյաչման, Կոզլոյսկը և ուրիշները) Ահեղի կողմից գատվեց վորպես ուրիշներնայ: Այդ մարզի բնակիչները կոչվում էյին ուրիշիկեցիներ, այսինքն՝ հատուկ մարզիկ, իսկ այդ մարզի ծառայող զինվորականները կոչվում էյին ուրիշիկիներ (ուրիշներնայն ծագում և ուսական обричь բառից, այսինքն՝ բացի):

Ի՞նչ էյին ներկայացնում իրենցից ուրիշիկիները: Դրանք Իվան Ահեղի ջոկովի մարդիկն էյին: Ուրիշներնայի մեջ դասվեց ընտիր ազնվականության մի հազարյակը: Այնուհետև ավելացվեց ելի հինգ հազար: Այսպիսով, մոտ վեց հազար ուրիշիկիներ առանձնացվեցին վորպես ազնվականության հատուկ արտոնյալ խումբ, վորը Ահեղից ստացավ կարվածքներ և կազմեց նրա զինված հենարանը: Այդ զորքի շեֆը և գլխավորության գեներ Մալ-

յուտա Սկուբատովն եր (Պլեչէեյեւ-Բիւսկին), վորը Ահեղի աջ ձեռքն եր հանդիսանում:

Ինչպիսի աղնավականներ առանձնացվեցին ուրիշներնայի համար: Այն աղնավականները և բոյարության տէն մասը, վոր ցարն առնում եր իր պաշտպանութեան տակ, վորպէս իր հավատարիմ սպասաւորներէ: Նա առնէ կերպ ձեւում եր, վոր իրենց հարբատութեամբ ու սպառազինութեամբ նրանք գերազանցէն բոլոր մնացյալներին: Ուրիշներէնը ցարին հավատարմութեան հատուկ յերգում էին տալիս: Նրանք յերգվում էին, վոր կհաղորդեն ամենքի մասին, ովքեր կվորձեն ցարի դեմ վորեւէ վատ բան մտածել, նրանք յերգվում էին ուղածդ միջոցներով պայծարել պետութեան ու թագաւորի դավաճաններէ դեմ:

Ուրիշներէնը նույնիսկ արտաքուստ տարբերվում էին զեմակի մարդկանցից: Նրանք հատուկ համադրեցատ էին կրում—սովորաբար սև կաֆտան շքեղ ու գույնզգույն հագուստի վրայից և թամբին կից շան գլուխ ու ցախալէլ: Այդ խորհրդանիշն եր այն բանի, վոր նրանք պետք և հոտոտելով իմանան, հետախուզելով գտնեն ցարի թշնամիներին և ավելն—թափեն բոլոր դավաճան—բոյարներին:

Իվան Ահեղն ուղածդ պայմաններում պաշտպանում եր իր հավատարիմ սպասաւոր—ուրիշներէններին, պաշտպանում եր նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ նրանք անարդարացի էին: Այդ մոմէնտն է արտացոլած Լեւոնտովի հայտնի «Յէրդ վաճառական Կալաչնիկովի մասին» ստեղծագործութեան մէջ: Յարի կողմից սարքված բռնցքամարտի ժամանակ վաճառականը սպանում է ուրիշներին: Իվանը մարտից առաջ պարզեւ խոստացաւ հաղթողին. «Ով հաղթի, ցարը նրան կպարգևատրի, իսկ ով կհաղթվի, աստված նրան թողութիւն կտա»: Սակայն, յերբ վաճառական Կալաչնիկովը սպանեց ուրիշներին, Իվան Ահեղն հաղթողին մի փոքր այլ տեսակի պարգև է տալիս:

Я топор велю наточить - наострить,
Палача велю одеть - нарядить,
В большой колокол прикажу звонить,
Чтобы знали все люди московские,
Что и ты не оставлен моей милостью¹...

¹ Կհրամայեմ կացին սրել—սրացնել,
Կհրամայեմ դահնի հագցնել—զարդարել,
Կհրամայեմ մեծ ղանդակը հնչեցնել,
Վոր մոսկովյան բոլոր մարդիկ իմանան,
Վոր իմ շնորհին դու եւ եռ դարձել արժան...

Ահա թե ցարական ինչպիսի շնորհ եր սպառում հաղթող-վաճառական Կալաչնիկովին այն բանի համար, վոր նա համար-ձակվեց սպանել ուրիշնիկին:

Պետութայն մյուս մասը, վորը չեւ մտել ուրիշնիսայի մեջ, կոչվում եր զեմչչինա:

Զեմսկի մարզիկ—այդ բոյարների ու ազնւականները այն մասն էին, վորոնք զրկված էին Ահեղի պաշտպանությունից, վորոնց զգալի մասն աչքից ընկած եր: Դրանք, զլիսավորապես, ուղեւային իշխանների սերունդներն էին, իշխանիկները և այն բոյարները, վորոնք անց էին կացնում ինքնազլխության քաղաքականություն, վորոնք սլայքարում էին Ահեղի ստեղծած կենտրոնացված ինքնակալ պետութայն զեմ:

Զեմչչինան կառավարում էին Իվան Բելսկին ու Իվան Մատիսլավսկին: Իվան Ահեղը նրանց զլխին թաղալոր դրեց թաթարական նախկին արքայորդի Սիմյոն Բեկրուլատովիչին:

Պետութայն տերիտորիայի մի մասն առանձնացվեց ուրիշնիսայի համար այն նպատակով, վորպէսզի այնտեղից վտարեն բոլոր բոյարներին, ուղեւային իշխաններին և նրանց լավագույն հոգեւրդ հանձնեն ուրիշնիկներին: Բոյարներից ու իշխանիկներից խլում էին գույքը և ուղարկում ծայրամասերը, յեթե չէին սպանում տեղն ու տեղը: Ընդամենը վտարվեցին մոտ 12 հազար ընտանիք:

Իվան Ահեղի առաջարկությամբ աչքից ընկած իշխանների ու բոյարների կալվածքները հարքունիս էին զրավվում: Ուրիշնիսայի մեջ առնված քաղաքների յեկամուտները զնում էին ուրիշնիկների ռոճկի վրա:

Հենց բուն Մոսկւայում կային աչքից ընկած փողոցներ: Արտոնյալ զրութայն մեջ էին Արբատը, Սիւցե Վրաթյոկը և Նիկիտսկայա փողոցի մի մասը: Վոզդվիթենկայում, Արբատի մոտ, վորտեղ այժմ Լենինի անվան զբոլարանի նոր շէնքն է, կառուցվեց ուրիշնիսային պալատ Իվան Ահեղի համար, վորը հրաժարվեց ապրել Կրեմլում:

Իվան Ահեղը ուղղակի հայտարարում եր, վոր ուրիշնիսայի նպատակը—այդ «մարդունեներին տնաղելը», ստուգելն է, և վոչ միայն տնաղելը, այլև վոմանց ջարդելը:

Բուրժուական միջանի պատմաբաններ ուժգնորեն ապացուցում են, վոր Ահեղը—այդ կիսահիվանդ, խեղացնոր մարդ է, վորը տառապում եր հալածվելու ու կասկածոտության մանիայով: Այդպիսի պնդումը չի համապատասխանում պատմական իրական-

նությանը, վորովհետև դավաճանությունն իրոք բույն եր դրել
բոյարների մեջ: Զուր չէ, վոր ժողովրդական մի յերգում ճիշտ
կերպով յերգվում է, թե դավաճանությունը նստած է ցարի կող-
քին, «միևնույն անդանի շուրջը, ուտում—խմում է միևնույն տե-
ղից, հագուստ է հագնում միևնույն մահուդից»: Սխալվում է
նաև Պոկրովսկին, վոր կասկածում եր դավաճանության առկա-
ցության մեջ: Դավաճանները գլխին դաժան դատաստան տեսնե-
լը միանգամայն անհրաժեշտ եր ու ճիշտ: Դավաճաններին հար-
կավոր եր վոչնչացնել, վորպեսզի ստեղծվեր ու ամբացվեր կենտ-
րոնացված հզոր պետություն:

1566 թ. կայացավ Զեմսկի ժողով: Այդ ժողովում կային 374
մարդ: Նրանց մեջ կային 29 բոյար, մոտ 200 ազնվական, 32 ար-
քեպիսկոպոս, 12 «հյուր» (խոշոր վաճառականներ), միքանի
տասնյակ մարդ պրիկազների ծառայող անձնակազմից:

Հիմնական հարցը, վոր քննարկում եր Զեմսկի ժողովը, Լի-
վոնական պատերազմի հարցն եր: Ի՞նչպես վարվել այսուհետև,
չարունակել՞ պատերազմը, թե՞ վոչ: Յեվ ահա թե ինչ պարզվեց.
վաճառականներն ու ազնվականները կողմնակից էին պատերազ-
մին: Որինակ, ազնվականները պարզ ու վորոշ հայտարարեցին.
«Մեղ թվում է, վոր պետությունը պետք է պաշտպանի այն քա-
ղաքները (այսինքն՝ լիվոնցիներից խլվածները), իսկ մենք, նրա
ճորտերը, նրա պետական գործի համար պատրաստ ենք»:

Իսկ բոյարներն այսպես հայտարարեցին. «...պատերազմը
չարունակել հարկ կլինի... րայց յեթե թագավորն ուզենա ցա-
րի հետ անձամբ հանդիպել ու համաձայնության գալ, ապա կա-
րելի յե այդ գործում իրար միջև պայմանագիր կապել»:

Իման Ահեզը այդ ժողովի որինակով համոզվեց, վոր բոյա-
րությունն իսկապես դավաճանների բույն եր: 1567 թ. բոյարների
չըջանում հայտարարվեց դավադրություն Իվան IV-ի և նրա քա-
ղաքականության դեմ:

Ռտարեկերացի Շլիխտինգը իր դրբում հաղորդում է, վոր
1567 թ. 30 մեծադարձ անձեր Իվան Շույսկու գլխավորությամբ
գրավոր պարտալորություն վերցրին Իվան IV-ին ուղղված իրենց
դեկավարների հետ մեկտեղ մասնել լեհական թագավոր Սիգիզ-
մունդ Ալեքսանդրի դեմը, յեթե միայն նա շարժվեր Մոսկվայի վրա:

Իվան IV-ի կատարած հետաքննությունը ցույց տվեց, վոր
դավաճանությունը խոր արմատներ եր գցել բոյարության մեջ:
Մասնավորապես պարզվեց, վոր Նովոդորոդի հոգևոր իշխանու-
թյուններն էլ, դաշնակցած ցարին մոտիկ միքանի ուղղված իրենց

Հետ, ինչպես իշխան Վյազեմսկին և ուրիշ, դավադրութեան ակտիւ մասնակիցներն ելին: Դավադրութեան հայտարարումից հետո մահապատժի յենթարկելցին մի քանի հազար բոյարներ ու աչքից ընկած ազնվականներ: Մահապատժի յենթարկելցին նաև դավաճանութեան մեջ մերկացված մի քանի ուղրիչնիկներ: Գլխավոր դավադիր Իվան Շույսկուն Ահեղն ինքն սպանեց դանակով:

Իվան Ահեղը բոյարներից յերդում եր առնում, վոր նրանք չեն վախճի Լեհաստան կամ Լիտվա: Յերդմանն ի հալելում պահանջվում եր վճարովի առդիր 15 հազար ռուբլու գումարով վոսկի Իվան Ահեղի ժամանակի վտղով (1913 թ. կուրսով՝ մոտ մեկուկես միլիոն վոսկի ռուբլի):

Հարկավոր է կրկին ընդգծել, վոր բուրժուական ու ազնվականական պատմաբանները, կարամզինից սկսած, այդ թիւում Կոստոմարովն ու Յլյուզեմսկին, միաբերան հայտարարում ելին, թե ուղրիչնիան—այդ անմիտ սպանութեաններէ արյունահեղ եպոպեյա յն: Հարկավ, նրանց համար խիստ ցավալի յեր, վոր Իվան Ահեղը բոյարական «կապույտ» արյուն եր թափում: Նրանց համար անհարմար եր գրել բոյարների՝ ցարիզմի դարաշրջանում կատարված մասսայական մահապատիժների մասին:

Ահեղի՝ Դավաճան—բոյարների գլխին դատաստան տեսնելը չեր ներկայացնում ինչ—վոր գերբնական մի բան, վորը հակամեա են պնդելու բուրժուական պատմաբանները, այլ արվում եր ազնվական—կարվածատերերի ոգտին և հանդիսանում եր մի միջոց, վորն ամբացնում եր շահագործող—Փեռդալների դասակարգի ավելի առաջավոր մասի տիրապետութունը: Իվան IV-ը, լիկվիդացիայի յենթարկելով յերկրում յեղած բոյարական արտոնութունները, «կարծես թե ավարտում եր Կայսրայի սկսած ուղեւային ցաքուցրիլ իշխանութեանները մի հզոր պետութեան մեջ հավաքելու գործը» (ԽՍՀՄ պատմութեան համառոտ դասընթաց, Շեռտակովի խմբագրութեամբ, Հայ. հրատ., էջ 58):

XVI դարի Յեվրոպայում իշխող դասակարգի մի մասի արյունահեղ դատաստաններ տեսնելը մյուսի գլխին ել ավելի մասսայական մասշտաբներով ելին անցկացվում, քան Ռուսաստանում: Այս պատճառով այն հայտարարութեանները, թե Ահեղը հոգեկան հիվանդ եր, բուրժուական պատմաբանների դատարկ հնարանքն է:

Հետաքրքրական է, վոր արեւմտա—յեվրոպական պատմաբաններից վոչ մեկը չի ընդգծել Իվան IV-ի այդ առանձնահատկութունը: Ահեղը, իհարկե, հոգեկան հիվանդ չեր, բայց նա հո-

գեղեցիկ անհամարաքանակ մարդ էր։ Այդ բացատրվում է մանկութան տարիներին ստացած նրա դատարարականությամբ և նրա հետագա անբարոյական անձնական կյանքի առանձնահատկություններով։ Մենակ պաշտոնական նա յոթ կին ուներ։ Նրա հոգեկան անհամարաքանակության ամենացատու ռիթմիկները մեկը հանդիսանում է դայրույթի մոլուցիկ ժամանակ կատարված իր ալիադ վորդի իվանի սպանությունն իր ձեռքով։ Այդ մոմենտն արտատուր վառ կերպով պատկերված է ռուսական մեծ նկարիչ Ռեպինի հուշակալուր նկարում։

Անհրաժեշտ է նշել ուլրիչնինայի, նաև հակառակ կողմը։ Ուլրիչնինան վոչնչացրեց Ռուսաստանի բոյարության նշանակելի մասը։ Բայց բոյարության դեմ մղվող կռիվը գնում էր դյուղացիության հաշվին։ Բոյարների քայքայումն ու վոչնչացումը իր հետևից բերեց դյուղացիության մասսաների քայքայում, վորովհետև բոլոր բոյարներն իրենց տնտեսական հզորությունը խաբսխում էին դյուղացիական ճորտական աշխատանքի վրա։ Յերբ նրանց տիրապետությունները քայքայվում էին, քայքայվում էր նաև դյուղացիական տները դժալի մասը։ Ուլրիչնինները թալանում էին դյուղացիներին և ամեն կերպ ծաղրածանակում նրանց։ Բոյարական վոչնչացվող վորդինաների դյուղացիական բնակչությունն որենքից դուրս էր հայտաբերվում։

Ոտարերկրացի Շլիխտերն իվան Ահեդի ժամանակվա Ռուսաստանի մասին գրած իր պատմության մեջ գրում է իվան IV-ի՝ դյուղացիության դիվին տեսած դատաստաններն մասին. «Կալվածքներն ու հացի դեղերը նա ալրում ու մոխիր էր դարձնում։ Իսկ ինչ վերաբերում է շինականների կանանց, ապա նա հրամայեց նրանց մեքեղանել ու անտառները քելլ, վորպես տավար, ըստ վորում ծածկաբար տեղալորված էին դարան մտած մարդասպանները, վորպեսդի տանջեն, սպանեն ու հոշոտեն անտառներում թախտող ու փախուստ տվող կանանց»։

Ուլրիչնիններն իրենց դիրքը հաճախ ոգտագործում էին անձնական շահերի համար։ Հենրիխ Շտադենը, վորի մասին մենք արդեն ասել ենք, միաժամանակ ուլրիչնիկ է յեղել, մասնակցել և բոյարության դեմ գործող պատժիչ արշավախմբերից մեկին։ Նա արշավախմբի գնաց մենակ իր ձեռով, իսկ վերադարձավ ամեն տեսակի բարիքներով լի 22 սալերով։ Շտադենն ուլրիչնիկի դիրքն ոգտագործեց թալանի համար։ Այդպես էր հարստանում նաև մյուս ուլրիչնիկների նշանակելի մասը։

Դավաճանության դեմ Իլիան IV-ի մղած կռիւում շատ կամայականութիւն ու բռնութիւններ կային աշխատավոր բնակչության նկատմամբ:

Վերջինս որինակ հանդիսանում ե Նովգորոդի ավերումը 1570 թ.: Ամբողջ քաղաքը դրվեց ուրիշնիկներին տրամադրության տակ և հրի ու կողոպուտի մատնվեց, այն ինչ դավաճանները հարուստ և ուժեղ բոյարներն էյին:

Ազնվական-ուրիշնիկները դյուղացիներին եւ ավելի մեծ չափով էյին շահադործում, քան բոյարները: 60—70-ական թվականներին դյուղացիների պարտույթները XVI դարի կեսի համեմատությամբ մի քանի անգամ ավելացան: Ազնվականները ձգտում էյին դյուղացիներին ամեն կերպ ամբաջնել իրենց, և մասնավորապես՝ նրանց առմիշտ ամբաջնել իրենց հողին: Լիւվոնական պատերազմը և նախորդ նվաճումները վիթխարի միջոցներ էյին պահանջում: «Պատերազմները, — գրում եր անգլիացի Զենսկինսոնը, — իրենց հետ քիչ ծախսեր չեն բերում ցարի համար, բայց ամբողջ ծանրութիւնը ընկնում ե չքավոր բնակչության վրա»: Ճիշտ ե, պետութիւնը մեծ յեկամութներ ուներ հացի վաճառքից: Հացի վաճառքը ցարի մենաշնորհն եր: Հացն առաջ վաճառում եր ցարը, իսկ հետո՝ մնացած բոյարները: Հացի վաճառքից նա ստանում եր մոտավորապես 200 հազար ռուբլի այն դարաշրջանի փողով՝ այսինքն մոտ 20 միլիոն վոսկի ռուբլի: Բայց այդ փողը չեր բավականացնում: Իվան Ահեղը, բացի պատերազմի վրա կատարած ծախսերից, ուներ անձնական չափազանց մեծ ծախսեր: Նա անձնապես իր համար ուներ 10 հազար ձի: Թանկ էյին նստում երա բոլոր խնջուքներն ու տոնախմբութիւնները:

Անգլիացի Զենսլորն այսպես եր նկարագրում ցարի հանդիսավոր ճաշը. «...ամեն ինչ մատուցվում եր վոսկե սկուտեղներով վոչ միայն հենց նրան, այլ և մեղ բոլորիս, և սկուտեղները մասսիվ էյին. դավաթները նույնպես վոսկյա էյին ու շատ մասսիվ»:

Իվան Ահեղը նմանապես յեկամուտ ուներ ողետներից: Ողետները ցարական մենաշնորհ էյին: Յուրաքանչյուր ողետուն տարեկան մոտավորապես 2—3 հազար յեկամուտ եր տալիս: Ի միջի ալլոց, դոյութիւն ուներ մի հետաքրքրական սովորութիւն: Մարդկանց չեր կարելի ողետնից դուրս կանչել: Յեթն կինը փորձում եր ամուսնուն ողետնից դուրս կանչել, նրան չէյին թողնում: Գտնում էյին, վոր մարդը, նստելով ողետանը, պետական գործ ե կատարում: Մինչև վոր նա այնտեղից ինքը դուրս չգար

մերկ ու բորիկ, վոչ վոք իրավունք չունենր նրան դուրս կանչելու:

Բայց վոչ մի յեկամուտ չեն բավականացնում ցարին, և այս պատճառով կիրառվում էյին զանազան ասպորինի տուրքեր:

Հարկերը, գյուղացիութայան վրա գործադրվող ուժեղ ճնշումը քայքայում էյին նրան, ջլատում էյին յերկրի տնտեսական հզորությունը: Այդ քայքայման հետևանքով բնակչությունը փախչում է Ռուսական պետութայան կենտրոնական շրջաններից: Նա փախչում է դեպի Դոն, դեպի Վոլգա, դեպի Դնեպր: Այնտեղ փախած ճորտ գյուղացիները կազմվում է աղատ կազակությունը:

Մոսկովյան պետութայան կենտրոնի ամայացումը գյուղացիները քայքայման հետևանքով առանձնապես ուժեղացավ Իվան Ահմադի Թադալուրովյան վերջերին: Ահա, որինակ, Մոսկովայի դաշտում 50 հազար դեկյատին վարելահողից Իվան IV-ի Թադալուրովյան վերջերին 40%-ն ամայացել էր: Կային շրջաններ, վորտեղ ամայացել էր հողի 90%-ը:

1553 թ. Ռուսաստանի կենտրոնով ճանապարհորդող անգլիացի Չենսլորն ապշում էր Վոլոդզայի ու Մոսկովայի միջև խիտ բնակված կետերի շատութայան վրա: Նույն ճանապարհով, բայց արդեն 1588 թ., անցնող անգլիացի Ֆլետչերը զարմանում էր, վոր այդ շրջանում այդքան շատ ալերված և բոլորովին ամայի գյուղեր են գտնվում:

Իր՝ «Ռուսական պետութայան մասին» գրքում Ֆլետչերը խոսում է ոռոս ժողովրդի ստրկական ու խղճուկ դրութայան մասին: Նա գրում է. «Բացի հարկերից, տուրքերից, կոնֆիսկացիաներից և ցարի կողմից դրվող հանրային այլ բռնադանձումներից ժողովուրդն այնպիսի թալանի և այնպիսի հարկահանությունների յեյնթարկված անվտանգների, զանազան իշխանությունների և հասարակական գործերով ուղարկված ցարական սուրհանդակների կողմից... վոր ձեզ պատահում է տեսնել շատ գյուղեր ու քաղաքներ կես մղոն կամ ամբողջ մեկ մղոն յերկարությամբ բոլորովին ամայի, ամբողջ ժողովուրդն իր նկատմամբ ցուցաբերվող վատ վերաբերմունքից ու բռնություններից ցաք ու ցրել է յեղև ալ վայրեր»:

Պահպանվել են XVI դարի ապպես կոչված հաշվահամարային քառյանները, այսինքն՝ հարկերի չափերը սահմանելու նպատակով կատարված առանձին շրջանների տնտեսական նկարագրությունները: Յեթե համեմատենք XVI դարի 70-ական և 80-ական թվա-

կաններէ մեկ շրջանի հաշիվհամարային մատյաններէ տվյալները, ապա տողովում ե, վոր բնակչութիւնը նվազել ե 20—30%-ով:

Առաջ իր բոլոր պարտքերը տալու գեպըում գլուղացին կարող եր աշնանը (Յուլիի որը) մի սեփականատիրոջից մյուսի մոտանցնել: Այժմ գլուղացիներին Յուլիի որն ել արգելեցին անցնել: Ժողովրդական հիշողութիւնն այդ փաստի մասին պահպանել ե դեռ մինչեւ այժմ ել գործածվող առածը. «Вот тебе, бабушка, и Юрьев день» (Այ քեզ, տատիկ, ե՛լ Յուլիի որը):

Գլուղացիութեան քայքայումը, հիմնական արտադրական ուժի քայքայումը խախտեց պետութեան հոգրութիւնը:

Այդ ժամանակ Ռուսաստանի համար արտաքին շատ ծանր իրադրութիւն ե կազմավորվում 1571 թ. Ղրիմի խան Դեվլետ Գիրեյի՝ Մոսկվայի վրա հարձակվելու կապակցութեամբ: Դեռ 1558 թ., յերբ Ռուսաստանը տարված եր Լիվոնական պատերազմի սկզբով, նա փորձում եր անակնկալ կերպով հարձակվել Մոսկովյան պետութեան վրա: 1571 թ., զրգված դաւաճան-բոյարների կողմից, փորոնք նրան ասացին, թե սովն ու անողորմածութիւնները թուլացրել են ռուսական զորքին, Դեվլետ-Գիրեյը հարյուր հազարանոց զորքով չարժվեց Մոսկվայի վրա: Յարական զորավարները փորձում եյին պաշտպանվել Մոսկվայի արվարձաններում: Խնայ մոտեցավ Մոսկվային ե հրամայեց այրել արվարձանները: Շուտով այրվել սկսեց ե քաղաքը: Պոստոնները, կիտայգործքը, Արքատի վրա գանվող Իվան IV-ի սիրելի պալատը—բոլորը փոչնչացան հրդեհից: Բոցերի ճարակ դարձան մեծաքանակ զինվորներ ու բնակիչներ: Այսպիսի իրադրութեան մեջ Ղրիմի խանը հեշտութեամբ ջախջախեց Մոսկվայի սահմալաթիվ կայսրորդը: Դրանից հետո խանն ավերեց Մոսկովյան պետութեան հարավ-արեւելյան մարզերի մեծ մասը ե վիթխարի ավարով վերադարձավ իր Տաւրիդէան: Նա գերի տարավ ավելի քան հարյուր հազար ռուս: Այսպիսի ծանր իրադրութեան պայմաններում Իվան IV-ը ձգտում ե բոլոր Ֆեոդալներին (բոյարներին ու ազնւականներին) միավորել արտաքին թշնամու դեմ: Այս պատճառով 1572 թ. սպրիչնինան վերացվեց, մանավանդ, վոր ուղրիչնինայի հիմնական խնդիրներն արդեն իրադրոճվել եյին: Ուղրիչնինայի քաղաքականութեան հետեանքով ինքնակալութիւնը հաստատվեց Ռուսաստանում:

Վ. Ի. Լենինը իր մի շարք հոդվածներում ընդդէմ եր, վոր ինքնակալութիւնը հանդիսանում ե ճորտատեր-կալվածատերերի

դասակարգի դիկտատուրան: Լենինյան այդ կարևորագույն թեզիսի խեղաթյուրումը Պոլկովսկու կողմից հասցրեց նրա՝ ԽՍՀՄ պատմության մի շարք հարցերի հակալենինյան, հակապատմական մեկնարանմանը: Պոլկովսկու հակալենինյան մեկնարանումներն ոգտագործվեցին ժողովրդի թշնամիների կողմից վսրպես ծխածածկույթ նրանց՝ ԽՍՀՄ պատմության հիմնական հարցերի իրենց հակահեղափոխական խեղաթյուրումը պատմական գրախառության մեջ անցկացնելու փորձի ժամանակ:

Ուլրիչնիկների կողմից գյուղացիության և Ղրիմի խանի կողմից գերթե ամբողջ յերկրի խիստ քայքայումը թուլացրին Մոսկովյան պետությունը:

Այդ եր պատճառը, վոր Լիվոնական պատերազմը 1578 թվից ծավալվում եր այնպես, վոր Իվան IV-ը հարկադրված եր մի շարք քաղաքներ հետ տալ: Հարկավ, այդուհի դեր խաղաց նոր պետությունների—Լեհաստանի, իսկ այնուհետև 1571 թ. Շվեդիայի միջամտությունը: Բայց այդ անհաջողությունների հիմնական պատճառները պետք ե փնտոել բոյարների դավաճանություն մեջ, գյուղացիության՝ պատերազմից և ուլրիչնիկներից կրած քայքայման մեջ, Ռուսական պետության ամբողջ տնտեսության ալերման մեջ:

Իսկ այդ հասցրեց այն բանին, վոր լեհերը նոր թագավոր Բատորի գլխավորությամբ 1579 թ. Ահեղից հետ խլեցին Պոլոցկը և նրա կողմից նվաճված բելոռուսական մյուս հողերը, իսկ 1580 թ. գրավեցին ուսսական միջանի սահմանամերձ բերդեր: 1581 թ. նրանք փորձեցին հափշտակել Պսկովը, բայց Պսկովի հերոսական պաշտպանությունից հետո հետ չպրտվեցին ուսսական սահմաններից, և նրանց հետագա առաջախաղացումը դեպի Ռուսաստան կասեցվեց:

Լիվոնական պատերազմը մղվում եր 24 տարի: 1582 թ. Լեհաստանի հետ կնքած հաշտությունից հետո Իվան Ահեղը վռնիչ չտացավ, բայց և վռչինչ չտվեց, ինչից սկսեց, նրանով ել վերջացրեց: Բալթիկ ծովի ափերին տիրելու փորձը հաջողությամբ չպրակվեց: Նույնիսկ Իվանգորոդը, վորը ուսսական բերդ եր, 1583 թ. Շվեդիայի հետ կնքված հաշտությունից հետո անցավ շվեդների ձեռքը:

Բայց Արևմուտքում կրած անհաջողությունները փոխհատուցվեցին ուսսական պետության նոր ընդարձակումով Արևելքում: Մոսկովյան պետությունը նվաճեց Արևմտյան Սիրիի տերիտորիան, Սիրիի թաթարական թագավորությունը:

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՍԻՖԻՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

XV դարի վերջում տեղի ունեցավ Իրտիշ և Տորոյ գետերի շուրջը, Բարաբինյան տափաստաններում ապրող թաթարների միավորումը մի միասնական թաղավորութեան մեջ: Այդ թաղավորութեանը Միրբարական անունը ստացավ գլխավոր քաղաք Սիրիբից, վերը ընկած էր այժմյան Տորոյի քաղաքից 16 վերստ հեռավորութեան վրա: Միրբի թաղավորութեան սոցիալական իրակարգը նույն էր, ինչպիսիք նաև թաթարական մյուս խանութեաններում. իշխանութեանը պատկանում էր խանին և խոշոր ֆեոդալներին—եմիրներին, մուրզաներին և այլն: Եմիրները, մուրզաները խանի գլխավորութեամբ ճնշում էին թաթարական կիսաճորտ բնակչությանը, ինչպես և թաթարների կողմից նվաճված տեղական ժողովուրդներին՝ խանտերին, մանսիններին և ուրիշ:

XV դարի 60-ական թվականներին այդ թաղավորութեան գլուխ կանգնեց Գուչում խանը, վերը փորձում էր պայքարի անտիվ քաղաքականութեան վարել ընդդեմ իր ուսու հարևանների, ընդդեմ Պերմի մարզի:

Այստեղ Պերմի մարզում գեո XV դարում հիմնավորվեցին վաճառական Ստրոգանովները: Արդեն XV դարի առաջին կեսին Ստրոգանովներն այնքան հարուստ էին, վոր կարողացան գերութեանից փրկանել Մոսկովիայի մեծ իշխան Վասիլի Տյոմնուն: Նրանց ժառանգներ Յակով ու Գրիգորի Ստրոգանովները մեծ արտոնութեաններ էին վայելում Իվան Ահեղի մոտ:

1558 թ. Գրիգորի Ստրոգանովը Իվան IV-ից ստացավ մոտ 150 վերստ յերկարութեամբ վիթխարի տիրապետութեաններ: Իվան ցարը հատուկ հրովարտակներ տվեց Ստրոգանովներին տիրելու այն հարուստ հողերին, վորոնք գտնվում են Կամա գետի հոսանքով գետի ցած՝ Պերմի յերկրից մինչև Չուսովայա գետը: Իվան IV-ը Ստրոգանովներին մեծ իրավունքներ տվեց իրենց նոր տիրապետութեաններում՝ հարկեր հավաքել, այդ հողերը ճորտ գյուղացիներով բնակեցնել, ամրոցներ կանգնեցնել ու զորք վարձել պաշտպանութեան համար: Ստրոգանովները կառուցեցին իրենց ամրոցները՝ Կանկարը (1558 թ.) և Կերչեդանը (1564 թ.): Վարձու զորքի ոգնութեամբ Ստրոգանովները հնազանդութեան մեջ էին պահում խանտերին ու այդ հողերի վրա բնակվող մյուս ժողովուրդներին և զիշատիչ կերպով շահագործում էին տեղական յերկրի հարստութեանները: Նրանք Սովբիչեգոգսկի մոտ կա-

առջեցին աղի յեփարաններ, մորթիների առետուր եյին անում, այսինքն՝ թալանում եյին տեղական բնակչությանը, խելով նրանից հողը, թանգազին մորթիները—սամուլբրի, կուղբի և այլն:

1572 թ. Ստրոգանովներն իրավունք ստացան կազակներ համաքաղեր՝ պաշտպանելու համար իրենց տիրապետութունները իրենց կողմից կեղեքվող տեղական բնակիչների անընդհատ հարձակումներից և թաթարական Գուչում խանի հարձակումներից: Վերջինս իր դադանի գործակալներ ժիջոցով բազմիցս փորձում էր ճնշված խանտերին ապստամբեցնել Ստրոգանովների դեմ և այլն: Ստրոգանովները փորոշեցին դատաստան տեսնել խանի գլխին, ընդարձակել իրենց տիրապետութունները և զավթել նոր, մորթեղենով հարուստ յերկրներ: Նրանք զորք հավաքեցին կազակներից: Կազակները—ազատ մարդիկ եյին, փախած ճորտերից, քաջարի, կարողանում եյին լավ տիրապետել զենքին: Վորդայի վրա բազմաքանակ կազակային ազատ բնակչութուն էր ապրում: Հռչակալոր Ժիդուլներում, անտառներում ու կիրճերում թաղնվում եյին նրանք ցարական զորքերից, կողոպտում եյին կալածատերերին և վաճառականական քարավանները: Վորդայի վրա գրադմունք ունեցող Դոնի կազակների ամենաանվանի առամաններից մեկը, փորը հետ Պերմի յերկիրը փախավ, Յերմակ Տիմոֆեյիվիչն էր: Նա «ձագումով անհայտ, հողով հռչակալոր էր», ինչպես ասում է նրա մասին Ժողովրդական ավանդութունը: Այդ խելախ ատամանին իր ընկերներ Իվան Կոլցոյի, Նիկիտա Պանի և այլ քաջ կտրիճների հետ Ստրոգանովներն իրենց մոտ ծառայության հրավերեցին: «Ունենք ամրոցներ ու հող, բայց դրոժինան քիչ է. յեկեք մեզ մոտ պաշտպանելու Մեծ Պերմը», գրեցին նրանք Յերմակին ու իր ընկերներին: Յերմակը 800-ից ավելի կազակներից կազմված դրոժինայով 1581 թ. ամառն արշավանքի գուրս յեկավ Գուչում թագավորի դեմ: Կազակները լողում եյին սրընթաց ու քարքարոտ Չուսովայա դետով: Չնայած իրենց փոքրաթիվ լինելուն, նրանք իրենց ճանապարհին մի քանի անգամ ջախջախեցին թաթարական բազմաքանակ ջոկատների: Տոբոլ դետի ափին տեղի ունեցավ առաջին մեծ ճակատամարտը Գուչումի ազդականի—արքայորդի Մահմեդդուլու թաթարական բազմաքանակ հեծելազորի դեմ: Թնդանոթների ու պիչչալների կրակով, կազակները ջախջախեցին հեծելազորը: Մահմեդդուլին փախավ: Իրաիշի վրա յեղած յերկրորդ ճակատամարտում թաթարներն ավելի համառորեն եյին կռվում, բայց հրաղենը կազակներին այդտեղ էլ հաղթութուն բերեց: Թնդանոթների, հրացանների ու

պիշչալներէ ձեռքից փախած թաթարներն իրենց թագաւոր Քու-
չումին հայտնում եյին. «Ձինլորներ են յեկել աշնպիսի աղեղնե-
րով, վոր կրակ ե նրանցից ժայթքում, իսկ յերթ թրխկում ե—
կասես յերկնքից խիող կայծակ լինի: Նեաւ չես տեսնում—
բայց վիրաւորում ե ու մահացնում, և վոչ մի միջոցով չի կա-
րելի պաշտպանիլ»:

Թաթարներն հրապեն չունեյին: Բայց, այնուամենայնիւ, յերկ-
րորդ հաղթանակը թանդ նստեց կաղակներին: Նրանցից շատերն
ընկան կովում: Կաղակներից մեքանիսը ուղում եյին հետ դառ-
նալ՝ թաթարները շատ են, իսկ մենք քիչ առում եյին նրանք:
Յերմակը հաստատուն կերպով ասաց. «Մեր ճանապարհը միայն
դեպի առաջ ե»: Այժման Տորոյսկի մօտ Յերմակին հանդիպեց
ինքը Քուչումը գլխաւոր գործով: Կաղակներն համարձակուրեն աի
դուրս յեկան և յերեք կողմից հարկածեցին թաթարներին: Կա-
տաղի կովից հետո կաղակները հաղթեցին: Քուչումը փախաւ
Իշլմի տափաստանները:

1581 թ. հոկտեմբերին Յերմակը գրավեց թաթարական թա-
գաւորութեան մայրաքաղաքը—Սիրի քաղաքը: Կաղակային առա-
ման Յերմակ Տիմոֆեյեւիչը դարձաւ վիթխարի յերկրի կա-
ռաւարիչ:

Թաթարների դեմ մղած մշտական կռիւներում Յերմակի ջո-
կաւորը հալւում եր: Նա իր ողնականներից Իվան Կուլցոյին
ուղարկեց Սարոգանովների մօտ գեկուցում տալու և ոգնութուն
խնդրելու: Սարոգանովներն ու Կուլցոն 1583 թ. ընծա առած
գնացին Մոսկւա Իվան Ահեղի մօտ «Հովնանին նվիրելու Սիրիի
թագաւորութունը, թանգագին սամույրներ, սևազորչ աղմկաներ
ու կուղքեր»: Իվան IV-ը Սիրիին առաւ իր «բարձր հովանաւո-
րութեան» տակ և Սարոգանովներին առատորեն նոր կարկածքնե-
րով պարգևատրեց:

Յերմակին Իվան ցարը ընծայեց արծաթե կանթաւոր թաս
զինի խմելու, իր հազի մուշտակը և այլ առարկաներ, մասնաւո-
րապես յերկու ծանր զրահ:

Հետագայում Յերմակի ջոկաւոր մաս—մաս ջարդվեց թաթա-
րական զորքերի կողմից: Յերմակը մնաց մեքանի հարյուր կա-
ղակներով, իսկ Ռուսաստանից ողնութուն չկար: Թաթարները
նրա բանակատեղի վրա հարձակվելու ժամանակ, ըստ ավանդու-
թեան, 1584 թ. ոգոստոսին, ադատվելով թաթարներից, Յերմա-
կը նեաւեց Իրաիչի մեջ և խեղդվեց: Քուչումը նորից վերա-
կանգնեց իր իշխանութունը Սիրիի թագաւորութեան մեջ: Սա-

կայն վոչ յերկար ժամանակով: Արդեն իման Ահեղի մահից հետո, Ֆյոդոր իմանովիչ ցարի որով Ռուսաստանից նոր զորքեր ուղարկվեցին, և Սիբիրը վերջնականապես նվաճվեց: Կառուցվեցին շատ քաղաքներ՝ Տոբոլսկը (1581 թ.), Տյումենը (1586 թ.), Տոմսկը և ուրիշ: 1598 թ. ցարական զորավարները Քուչումին դուրս քշեցին Սիբիրից, իսկ XVII դ. սկզբին՝ Արևմտյան Սիբիրը դարձավ ռուսական ընդարձակ պետութան բաղկացուցիչ մասը: Սկսվեց այդ հետամնաց, սակավաբնակ յերկրի յուրացումը, — նրա արտադրողական ուժերի զարգացումը: Բայց ցարական իշխանությունը յասակ (մորթեղենով տրվող հարկ) դրեց տեղական բնակչութան վրա, վորն անհավատալի կողոպտւածների ու բռնությունների յեր յենթարկվում նվաճողների կողմից:

Այսպես իր թագավորութան ժամանակաշրջանում իման Ահեղը նշանակելիորեն ընդարձակեց ռուսական պետությունը, ռուսական ազգային պետությունը վերածեց բազմազգ պետութան:

ԻՎԱՆ ԱՇԵՂԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Կուլտուրական տեսակետից XVI դարի Ռուսաստանը հետամնաց յերկիր էր: Նույնիսկ տարրական դրաղիտություն ունեցող մարդիկ այդ ժամանակ շատ քիչ կային: Ճնշված գյուղացիությունը գլխովին անգրագետ էր: Թեպետ և իման Ահեղը յերկրասարդ բոյարներին ու ազնվականներին սովորելու յեր ուղարկում արտասահման «ղանաղան լեզուների ու գիտությունների մեջ վարժվելու համար», բայց ցարական պալատում գտնվող բոյարների ու ազնվականների մեջ շատ անգրագետներ կային: Մոսկվայում այդ ժամանակ կառավարական վոչ մի դպրոց չկար: Գոյություն ունեյին միայն մասնավոր փոքրիկ ուսումնարաններ՝ յեկեղեցիներին կից: Նրանցում դասավանդում էյին հոգևորականութան ներկայացուցիչները և հազվադէպ դեպքում աշխարհիկ մարդիկ: Այդպիսի ուսումնարաններում սովորաբար ուսանում էյին միբանի յերեխաներ: Մեկ տասնյակից ավելի աշակերտ ունեցող ուսումնարանները շատ հազվադէպ էյին: Մովորում էյին 2—3 տարի: Մովորեցնում էյին յեկեղեցական դրքերի (թամադրի ու սաղմոսի) ընթերցանություն, գրել և յեկեղեցական յերգեցողություն: Մինչև անգամ հոգևորականությունն իր մեծամասնությամբ սակավ գրագետ էր:

XVI դարի առաջին կեսում դրքերը բացառապես ձեռագրեր

եյին: Հոգեւորականութեան շատ ներկայացուցիչներ ու կուսակիւններ գրադրում էին «գրութեամբ գրեանց, վորք վասն ուսուցման մանկանց փոքրիկանց», այսինքն՝ ձեռքով աշրբենարաններ էյին գրում: Միայն XVI դարի յերկրորդ կեսին Ռուսաստանում յերեւան ե գալիս գրքերի տպագրութիւնը:

Իվան Ահեղը, վորպեսպէս փառաբանի իր ինքնակալ իշխանութիւնը և կռիւի բոյարներէ ու իշխանիկներէ դեմ, 1553 թ. հրամայեց տպարան ստեղծել և կառավարական մենաշնորհ սահմանեց գրքերի հրատարակման վրա: Գրքերի տպագրութեան գլուխ դրեց Իվան Ֆյոդորովը ողնական Պյոտը Տիմոֆեյեւի (Մստիսլայցու) հետ: Ֆյոդորովը Մոսկիւացի յեր: Նա Կրեմլի յեկեղեցիներէց մեկի սարկավաղն եր: Պյոտը Տիմոֆեյեւիը ծաղումով Մստիսլայի քաղաքից եր (այժմ Բելոռուսական ԽՍՀ): Մինչև Մոսկիւ գալը նա ծանոթ եր տպագրական գործին: Նա այն հիմնաւորապէս սովորել եր Հարավ-արեւմտեան Ռուսիայում, վորտեղ գրքերի տպագրութիւնը յերեւան եր յեկել XVI դարի առաջին կեսին: Ֆյոդորովն ու Տիմոֆեյեւիը տասը տարի աշխատեցին Մոսկովյան պետութեան մեջ առաջին տպարանը ստեղծելու վրա: Այն ստացավ «Տպագրատուն» անունը: Կրօնական բովանդակութեան առաջին գիրքը («Առաքյալ») նրանք տպել սկսեցին 1563 թ. ապրիլին և վերջացրին 1564 թ. մարտի մոտերքը:

Ռուսական արտագրութեան այդ առաջին գրքի ստեղծման մեջ զիստաբար դերը պատկանում եր Իվան Ֆյոդորովին: Նա ինքն եր ձուլում տառերի կադապարները և հենց տառերը: Նա ինքն եր առաջին գրաչարը, յերես կապողը և նույնիսկ սրբագրիչը: Ահա թե ինչու մեր հայրենիքի պատմութեան մեջ նա մտել և վորպէս ուսուսկան նախատպագրիչ: 1909 թ. կանգնեցրին նրա հուշարձանը, վորը ներկայումս ել կանգուն և Մոսկիւայում, Սվիբլովի հրապարակից Զեքիճնսկու հրապարակը տանող մուտքի մոտ, վոչ հեռու այն սեղից, ուր մի ժամանակ «Տպագրատուն» եր գրտնրում: Ֆեդորովն իր գործի սքանչելի մասնագետ եր և գրատպութիւնն իր կյանքի միակ նպատակն եր համարում:

«Տպագրատունը» գոյութիւն ունեցավ մինչև 1568 թ.: Հրատարակիչցին կրօնական բովանդակութեամբ միջանի տպագիր գրքեր: Բայց տպագիր գրքերի յերեւան գալը խախտում եր «գլըքեր ընդորինակողների», այսինքն՝ արտագրող-կուսակիւնների շահերը: Ռեակցիոն հոգեւորականութիւնն ու բոյարութիւնը նույնպէս հակառակ էյին տրամադրւած այդ նորմուծութեանը: «Մոսկիւայում մենք գրատպարան սարքեցինք, — գրում ե ինքը

Ֆեոդորովը հետագա հրատարակութեան գրքերից մեկի վերջա-
բանում,—բայց հաճախակի մենք սկսեցինք դաժանագույն դա-
ղազման յենթարկել վոչ թե իրեն ցարի կողմից, այլ շատ պե-
տերի, սրբազան-պետերի ու ուսուցիչներին կողմից, վորոնք դե-
պի մեզ տածած նախանձից, կասկածեցին մեզ զանազան հերետի-
կոսությունների մեջ, ցանկացան բարեքը չարիքի փոխել և աստ-
ծու զործը ի վերջո կործանել, վոչ այն պատճառով, վոր նրանք
շատ գիտուն եյին կամ լեցուն հոգևոր բանականութեամբ, այլ
հենց այնպես զուր տեղը մեր մասին չար խոսք տարածեցին»:

Ռեակցիոներների կողմից կազմակերպված ու գրգռված ամ-
բոխը 1568 թ. տպարանն ալրեց: Նախատպագրիչն իր ոգնականի
հետ ստիպված յեղավ Մոսկվայից փախչել: «Այդ նախանձն ու
ատելութունը,—գրում է Ֆյոդորովը,—մեզ հարկադրեցին թող-
նել մեր յերկիրը, ազդն ու հայրենիքը և փախչել օտար, ան-
ծանոթ կողմեր»:

Նույն 1568 թ. Իվան IV-ի հրամանով տպարանը վերականգն-
վեց: Յերկու վարպետներ, վորոնք առաջ վորպես վարպետացու-
ներ ոգնում եյին նախատպագրիչին, ձեռնամուխ յեղան նոր գրք-
քերի հրատարակմանը: Բայց Մոսկվայի 1571 թ. հրդեհի ժամա-
նակ տպարանն այրվեց:

Յեւ միայն 1577 թ. Իվան Ահեղը իր մոտ՝ Ալեքսանդրովսկա-
յա ավանում կազմակերպեց մի փոքր տպարան, բայց այդ տպա-
րանը չէր կարող բավարարել գրքերի ամբողջ պահանջը: 1582
թվին Ռուսաստան այցելած մի օտարերկրացու վկայութեամբ
«ուսաններն իրենց բոլոր գրքերն արտադրում են և վոչ թե տպա-
դրում, միայն քիչ-քիչ բան տպելու յե տրվում իրեն թագավորի
համար Ալեքսանդրովսկայա ավանում, վորտեղ նա իր տպարանն
ունի»:

Ֆյոդորովն անակնկալ կերպով ընկավ լեհաստան, հետման
Խոդեկովիչի մոտ: Բայց վերջինս չուտով հրաժարվեց ոգնել նրան
գրքեր հրատարակելու և Ֆյոդորովին առաջարկեց թողնել սիրե-
լի զբաղմունքը և զբաղվել յերկրագործութեամբ: Մեծ դժվարու-
թեամբ հաջողվեց Ֆյոդորովին աշխատանք գտնել իշխան Կոնս-
տանտին Ոստրոփսկու մոտ, վորը բազմաթիվ կալվածքներ ուներ
Վոլինում, Գալիցիայում և Պոդոլիայում:

Ոստրոփ քաղաքում 1581 թ. Ֆյոդորովը տպագրեց հռչակա-
վոր «Ոստրոփի աստվածաշունչը»: Այդ դարաշրջանում նա հան-
դիսացավ տպագրական արվեստի վերջին նվաճումը: Բոլոր

չրիֆտները, զարդանկարները և այլն ինքը Ֆյոդորովը պատրաստեց և ձուլեց։ Այդ հրատարակությունից հետո նա այնուամենայնիվ չկարողացավ նոր աշխատանք դնել իր համար։ Լեհական մագնատները ամենևին չեյին հետաքրքրվում վոյ-անհայտ տպագրիչի վիճակով, և քիչ էլին հոգ տանում գրատպության վիճակի մասին։ Ֆյոդորովը միջոցներ չունեի նույնիսկ այն բանի համար, վոր հետ գներ ինչ-վոր մի վաճառականի մոտ գրավ դրած իր տպագրական պիտույքները։ Կյանքի վերջին տարիներին ռուս հռչակավոր նախատպագրիչը նույն վիճակի մեջ ընկավ, ինչ վիճակի մեջ ընկել էր քառասուն տարի առաջ բելոռուսական գրատպագրիչ Ֆ. Սկարինը։ Իվան Ֆյոդորովը մեռավ 1583 թ. գեկտեմբերին Լվովում (Գալիցիա), մոռացության ու անուշադրության մատնված, սարսափելի աղքատության մեջ։ Այն գերեզմանաքարի վրա, վորի տակ հանգչում է նրա աճյունը, պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը․ «Հոհան Ֆյոդորովիչ, Մոսկովիտիայի տպագրիչ, վորն իր ջանացողությամբ տպագրությունը լքումից վերանորոգեց», այսինքն այս տպագրիչը՝ Գալիցիայում մինչ այդ լքված տպագրական գործը վերանորոգեց։ Արձանագրության վերջում մեկ անգամ ևս ընդգծվում է, վոր նա յեղել է «մինչև այդ չտեսնված գրքերի տպագրիչ»։

Ռուսաստանի կուլտուրայի զարգացումը XVI դարում չէր սահմանափակվում միայն գրատպագրության ծնունդով։

XVI դարը ռուսական ազգային ճարտարապետության ծաղկման դարն էր։ Ի հիշատակ Կազանի նվաճման իվան IV-ը 1555—1559 թ. թ. Մոսկովայում կառուցեց Պոկրովսկի մայր յեկեղեցին, վորը կոչվեց Վասիլի Յերանելու մայր յեկեղեցի։ Այն կառուցել են ռուս ականավոր ճարտարապետներ Բարմանն ու Պոստնիկը։ Մայր յեկեղեցու կառուցման ժամանակ նրանք յերբ-վան բերին վոչ միայն իրենց ճարտարապետական տաղանդը, այլ և ցուցաբերեցին ճարտարադիտական փայլուն ընդունակություններ։ Նրանց տալածածկերն ավելի քան 300 տարով կանխել են վերածածկերի ժամանակակից տեխնիկան։ Վասիլի Յերանելու մայր յեկեղեցին մինչև այժմ հանդիսանում է հին ռուսական ազգային ճարտարապետության ամենահոյակապ հուշարձանը։ Այն ժամանակ այդ տաճարի հոյակապությունը զարմացնում էր Մոսկովյան պետություն յեկող բոլոր ոտարերկրացիներին։ Ռուսական ճարտարապետության գլուխ գործոց է հանդիսանում նմանա-

պէս Մոսկւայի մօտի Կոլումենսկոյի գյուղում մինչև այժմ պահպանված յեկեղեցին:

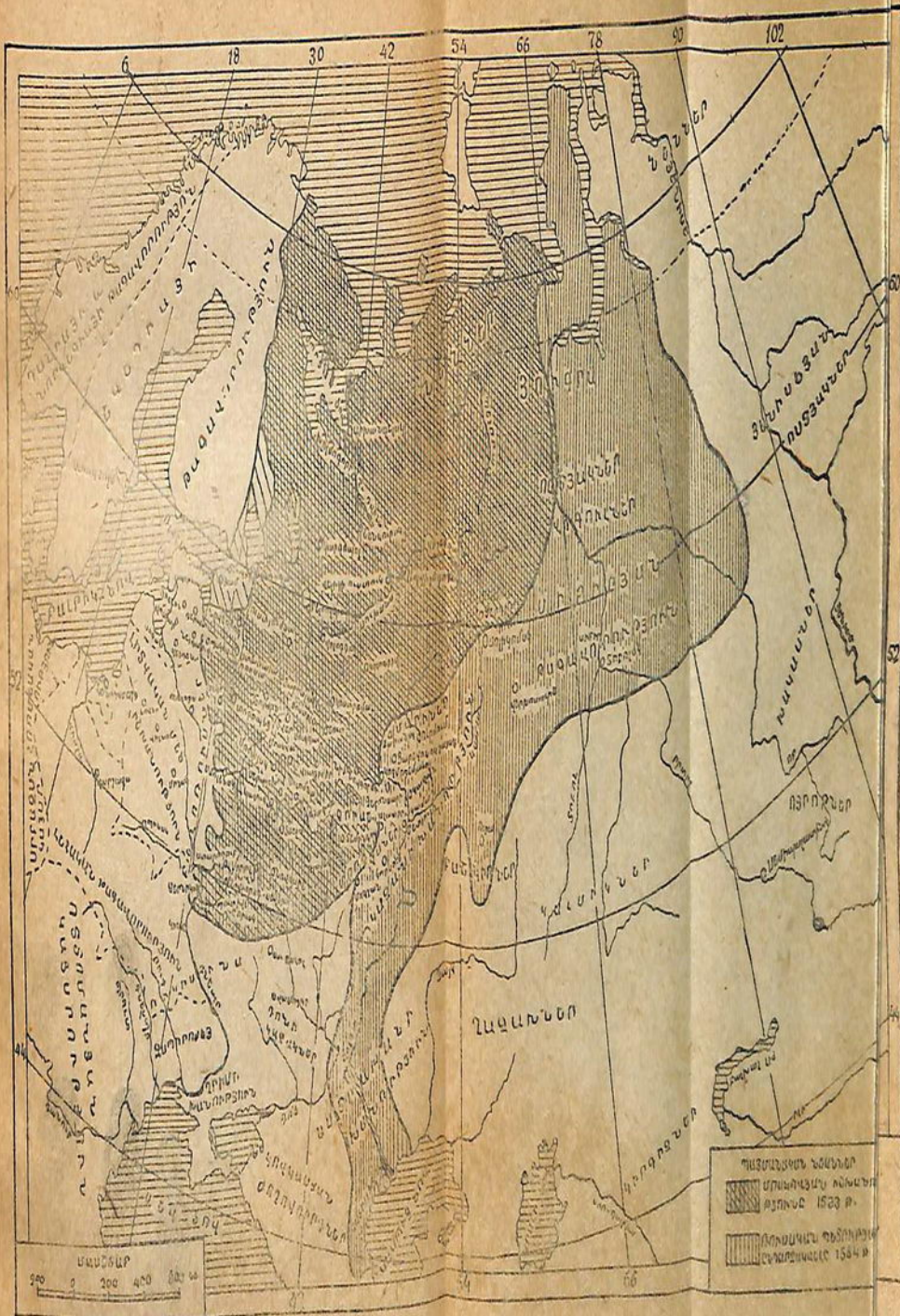
XVI դարում Ռուսաստանում գեղանկարչության մեջ գլխավոր տեղը բռնում էր պատկերանկարչությունը, բայց XVI դարի կեսից դարգանում է աշխարհիկ նկարչությունը: Պալատների, դրբերի միջի մանրանկարների նախազարգումը մեծ հաջողությունների յետևանքով: Աշխարհիկ գեղանկարչությունը դարգացում էր ցարական Գրանուխտայա, Վոսկես և մյուս պալատները. պատկերվում էին տարվա չորս յեղանակները, չորս հոգիների դեմքերը, առաքինություններն ու մոլությունները:

Իվան IV-ի որով լայնորեն զարգանում է գրականությունը: Ճիշտ է, նրանում գերիշխում են յեկեղեցական մտավիճերը, բայց արդեն նկատվում է չրջադարձը նաև գեպի աշխարհիկ գրականության կողմը: Անեկրայելիորեն աշխարհիկ ստեղծագործություն է հանդիսանում հուշակալոր «Домострой»-ը («Տնարարություն»): Այն աբուացուի է այն ժամանակի ռուսական կյանքի կենցաղային բոլոր կողմերը: «Домострой»-ում ցուցումներ կան, թե ինչպէս դաստիարակել յերեխաներին, ինչպէս վարել տնտեսությունը, ինչպէս պահել տունը և այլն: «Домострой»-ը, արտացոլելով ինքնակալության ամբայնդումը Ռուսաստանում այն ժամանակաշրջանում, ամուսին-հոր անսահմանափակ իշխանությունն էր հաստատում ընտանիքում: «Домострой»-ը XVI դարի գրագետ մարդկանց ընթերցանության սիրելի գիրքն էր: XVI դարի ռուս նշանավոր գրողներից մեկը մետրոպոլիտ Մակարին էր: Նա հեղինակեց հուշակալոր «Степенная книга»-ն («Ծննդարանություն»), վորի մեջ շարադրված էր ռուս ցարերի պատմությունը Ռյուրիկից մինչև 1559 թ.:

Իվան Ահեղը մեռավ 1584 թ.: Մոսկովյան պետությունն այդ ժամանակ արդեն խոշորագույն ու ամենաուժեղ բազմադղ պետություններից մեկն էր վոչ միայն այն ժամանակվա Յեկրոպայում, այլև ամբողջ աշխարհում: Դրա հետ մեկտեղ գյուղացիության մասսաների շահագործման ու հետագա ճորտացման ուժեղացման քաղաքականությունը, ինքնակալ ցար Իվան Ահեղի ադնլականների ճնշումը ճորտ գյուղացիության վրա, ժողովրդրդական մասսաների քայքայումն XVІІ դարի սկզբում առաջանում են աշխատավորների ուժեղացրած գիմադրությունը ճորտատիրական կեղեքմանը և հասցնում են Ռուսաստանի պատմության մեջ առաջին խոշոր գյուղացիական ապստամբությանն ընդգեմ

քոյարների ու կալվածատերերի Իւլան Իսայնվիչ Բոլոտնիկովի
դեկլարաբուքամբ: Գյուղացիական այդ ապստամբութունն ընդ-
դեմ իրենց կեղեքիչների և ուսւս մեծ ժողովրդի հերոսական պայ-
քարը լեհական ինտերվենտների դեմ XVIII դարի սկզբին ԽՍՀՄ
սլատուքյան մեջ մտել են վորպես մեր մեծ հայրենիքի ժողո-
վորդների հերոսական անցյալի ամենավառ եջեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

37

Ռուսաստանի եկեղեցական XVI դարի առաջին կեսում	3
Բոյարական ինքնիշխանության տարիները	12
Մոսկվայի տառադի տպատարութեանը 1547 թ. և ի վան IV-ի տեղադրումը	18
Կազանի և Աստրախանի եպիսկոպոսներ	28
Կապերի ընդարձակումն արտասահմանի հետ	31
Լիվոնական պատերազմը	42
Ուլրիչնիսա	49
Արևմտյան Սիբիրի նվաճումը	60
Իվան Ահեղի ժամանակի կաշառքում	63

Փորկմանից Լ. Հաւարքյան
Քաղաքի Բ. Ն. Դավթյան
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբազորիչ Վ. Ջիգեղյան
Գործարար արտադրիչ Մ. Արսլյան

Գլավիտի լիազոր. № 9—2525, հրատ. № 727.

Գառնիկ № 193, տիրած 5000

Թղթի չափեր 60×92¹/₁₆ (58.400 տղ. նիշ. 1 տղ. մասնաշաղկապ)

4¹/₁₆ տղ. մասնաշաղկապ, 2¹/₁₆ թերթ թուղթ.

Հանձնված և արտադրութեան 8/IX 1939 թ.

Ստորագրված և տպագրելու 10/X 1939 թ.

Գ/նը 1 ռ. 50 կ.

Քաղաքական գրականութեան պետական հրատարակչութեան
տպարան, Բեկան, Ալլանիերդյան № 63

15743

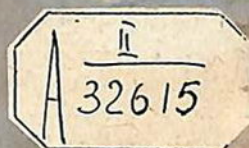

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032615

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 50 Կ.

Б. ВЕРХОВЕНЬ
РОССИЯ В ЦАРСТВОВАНИЕ
ИВАНА ГРОЗНОГО

Государственное издательство полит. литературы
Ереван ● 1939